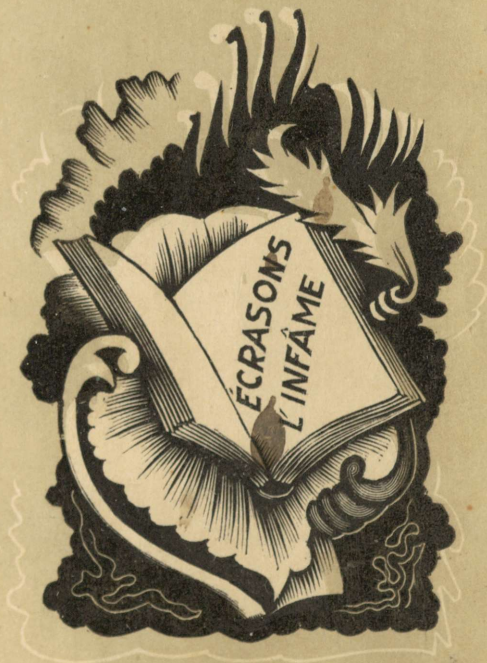

VOLTAIRE

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 41
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 20. DETSEMBRIL 1937. Nr. 6

V O L T A I R E

VOLTAIRE

(Gravüür Houdon'i skulptuuri järgi.)

A. ASPEL

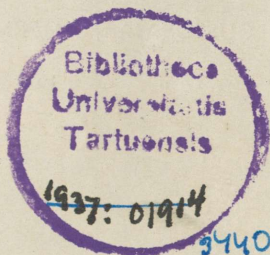
VOLTAIRE

VALGUSTUSAJASTU GEENIUS

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI
TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

2.

A-8451

G. Roht'i trükk, Tartus 1937.

I.

Sissejuhatuseks.

Vaevalt on kunagi kirjaniku elutöö olnud nii mitmekesine, mõjurikas ja oma ajaga nii tihe-
dalt kokkupõimunud, nagu oli Voltaire'i oma. Vol-
taire'i on nimetatud kõige aktiivsemaks vaimuks,
keda inimkonna ajalugu tunneb, mõeldes aktiiv-
suse all mitte ainult tegevat energiat, vaid ka
paindlikkust, kõikjale ulatuvat huvi ja seda sise-
mist elevust, mis andis kõigile ta avaldustele eri-
lise sära. Voltaire oli luuletaja, draamakirjanik,
novellist, arvustaja, filosoof, loodusteadlane, aja-
loolane, poliitik, ärimees, näitleja, teatrijuht,
seltskonnainimene: nii hargnes ta aktiivsus pea-
aegu kõigil vaimuelu ja ühiskondliku elu aladel,
täites peaaegu terve XVIII-nda sajandi, mida ta
oma isikuga ja loominguga kajastab täielikumalt,
kui on kunagi üksik isik suutnud kajastada oma
aega.

Selle ääretult mitmekesise ja rikka elu kaju-
tamiseks on sama palju lähtekohti, kui palju sel-
les avaldub sisemisi tendentse. Peaaegu võrdse
huviga võiks selles omaette jälgida kirjanikku,
kriitikut, filosoofi, teadlast või oma aja isiku-
tüüpi. Lõpuks — ja oma suurejooneliste välja-
vaadetega vahest kõige köitvamaks — kujuneks
ta vaatlus valgustusaja sümbolkujuna ja idee-
lise juhina, kelle elav mõju ulatub veel tänapäe-

vani. Keskenduse eest, mida võimaldaks vaatenurga selline koondus, oleks aga tulnud ohverdada selle elu kõige põhisem omadus — ta sädelev liikuvus ja ammutamatu varjundirohkus.

Kuid ometi ei luba käesoleva elulugudeseeria piiratud ruum seda mitmetahulist aktiivsust haarata vähegi rahuldavaks kogupildiks, kui tahta vääriliselt hinnata kõiki selle tulemusi. Voltaire'i loominguga kirjapandud kogus täidab juba üksi 20 000 kvartlehekülge, mis on andnud kõige erinevamate alade spetsialistidele ainet üksikasjalikeks uurimusteks. Suur osa neist on tähendusrikkad ajaloolised dokumendid Euroopa kultuuri arengus. Ja seda täiendab ta tegude, vestluste, kirjade, kogu ta avaliku elu keskpunktis ringelnud aktiivsuse register, mis on ta kirjandusliku loominguga vahenditult seotud. Seni ületamatule ja kõige põhjalikumale Voltaire'i eluloolasele Desnoiresterres'ile on see andnud materjali kaheksaks suureks köiteks, mis moodustavad kokku vististi sisurikkaima ja täielikema biograafia, mis kunagi kirjutatud. On arusaadav, et selle ainerikkuse ees saja viiekümne kokkuhoidliku leheküljega piirduv ülevaade kujuneb ainult harjade riivamiseks.

Et see siiski ei jääks ainult katkendlikuks pildiseeriaks, on alamal tähelepanu koondatud mitte niipalju selle elu välistele seikadele, ta loominguga ja tegude ajaloolisele registrile, vaid selle aktiivsuse taga ja keskel seisnud isikule. Oleme võtnud ülesandeks jälgida Voltaire'i psüühilist kuju, ta karakteri ja vaimu individuaalset kude, tegude ja teoste kaudu, kus see kõige reljeefsemalt peegeldub. Selle psühholoogilise vaatenurga kaudu oleme lootnud leida keskenduse, mis antud ruumitingimustes lubab pidevamalt jälgida selle elu olulisemaid jooni, võimaldades

samal ajal esile tõsta selle tähtsamaid objektiivseid saavutusi.

Me kavatsuseks pole seejuures anda sest elust pateetilist ideaalpilti, mida Voltaire'i suurejooneline elutöö nii hõlpsasti lubaks. See oleks üleliigne ja isegi võõrastav mitte ainult seepärast, et see eeldaks ilmselt tendentslikku valikut, vaid ka seepärast, et see oleks alandav nii suure isiku mälestusele, kes ei vaja tõe „puhastamist“ neist värvikaist varjundeist, mida nimetatakse pahe-deks. See oleks ka maitsetu selle maitsekoh-tuniku enda ees, kes maitse põhitingimuseks nimetas loomulikkust ja paindlikku tõepärasust. Püüdkem siis tunda endid võimalikult vabana kõigist eelarvamustest ja soovidest selle elu vaate-mängu ees, mis oli täielikemaid maailmas, et seda võimalikult hästi mõista. See annaks meile võimaluse kõigepealt inimlikult rikastuda era-kordsest elulisest kiirgusest, kus teadlikku võit-lust inimlikkuse ja inimese eest täiendas nii var-jundirohke konkreetset-inimlik elusisu. Vol-taire'i vastas on igaühel võimalus ennastki tunda rohkem inimesena, põhiselt vastuoluderikka, kuid just selle tõttu nii elava mehhanismina.

Tahaksin loota, et see eeskuju aitab ühtlasi mõista ja hinnata elusära enda väärtust, mis on meil üldiselt kokku nõõritud „raskuse vaimu“, kõigi rangete ideoloogiate ja lihtsalt materiaal-sete köidikutega. See põgus visiit Voltaire'i poole täidaks aga kõige paremini oma ülesande, kui ta looks lugejais huvi uuteks ja põhjalike-maiks tutvumiskäikudeks selle vaimu poole, kes üle kahe sajandi elustab väga oluliselt veel täna-päevagi.

II.

Imelaps.

21. novembril 1694. a. sündis Pariisis endise notari, nüüd kuningliku nõuniku tiitliga varustatud kodaniku François Arouet' perekonnas poeg, kelle elutuluke oli nii nõrk, et ta ristiti juba järgmisel päeval. Ema oli teda kandes korra raskelt kukkunud, kuid väikese François-Marie elutung näis olevat juba algusest peale nii tugev, et ta üle sai kõigist kartustest, mida tema nõrk keha lähedastes ja hiljem tas endaski alatiselt äratas. Ta elas üle kaheksakümne aasta vanuseks Voltaire'i nime all.

Ta isa oli pärit provintsist Pariisi siirdunud jõukast kodanlikust perekonnast, kelle rikkuse aluseks oli olnud parkaliäri. Voltaire'i vanaisa oli Pariisi asudes vahetanud selle perekonna põlise ameti riidekaupmehe-elukutse vastu ja Voltaire'i isa François Arouet oli astunud sotsiaalsel redelil veel mõned pulgad edasi, omandades 1675. a. notariameti, mis oli ostetav, nagu kõik kogukondlikud ja riiklikud ametkohad sel ajal. Ta müüs hiljem notarikoha edasi ja ostis asemele Arvekoja maksude ja tulude vastuvõtja ameti. Nii jõudis ta aadliseisuse kõige alama astme lävele ja võis tarvitada vappi; kunagi aga ei olevat ta rõhutamata jätnud, et on selle kinni maksnud. Eraelus tõre, kuid oma tegevuses aus, alati nõukas ja hoolikas oma ametialalise hea kuulsuse pärast, nii iseloomustavad Voltaire'i eluloolased ta isa.

Neid kodanliku heakorra ühekülgliseid ja pisut tardunud voorusi täiendas Arouet'de perekonnas Voltaire'i ema Marguerite'i elav ja lõbus karakter. Provintsi aadliperekonnast pärit,

oli ta tütarlapsena mõne aja viibinud Versailles' õukonnas, kus ta onul oli ametkoht. Õukonnaringis omandatud seltskondlikest harjumustest ei loobunud ta abieluski. Ta lõi oma kodus väikese salongi, kus ta võis olla keskpunktiks vaimukale seltskonnaringile. Ta alatiste külaliste hulka kuulus aadlikke ja mõningaid vabamõtlejaid preestreid, kellest abbé François de Châteauneuf oli saanud püsivaks majasõbraks. Nimetasime seda abbé'd, sest ta sai hiljemini noore Voltaire'i esimeseks teejuhiks oma aja seltskonda.

Vaevalt võiks ses ühenduses kõnelda intiimsest koduõhkkonnast Arouet'de perekonnas. Isa suhtus üldiselt kõigisse jahedalt: tähtsam kui kõik muu olid talle ta jõukus ja äriasjad. Mõnevõrra oli tal küll meelt ka kirjanduse ja kunsti jaoks, kuid see ei ulatunud üle meelelahutushuvi. Seltskondliku paiste väärtust tundes sallis ta küll oma naise lõbusat seltskonda, mis äriasjus kujunes tema klientuuriks, kuid ta ise seisis sellest kõrval ja oli päris kodus oma kontoris. Ema särav vaim aga ulatus lastetuppa vaevalt rohkem. Ta jagas oma aega lugemise, seltskondlike vestluste ja galantsete suhete vahel. Ja François-Marie oli vaevalt seitsmeaastane, kui ema suri (1701). Nii ei jõudnud ema jätta sügavamaid jälgi noore Voltaire'i kujunemisse. Kuid ta pärandas pojale oma vaimu liikuvuse, oma temperamendi ja lõpuks — sõpru, kes polnud just kodanlike vooruste eeskujud, kuid kes mõjusid vabastavalt Voltaire'i andesse.

Perekondlikud tunded ei näi olevat sidunud Voltaire'i kuigi tugevasti ka temast üheksa aastat vanema venna Armand'iga, kes hiljem jansenistina muutus fanaatiliseks usklikuks ja oma sünge iseloomuga oli nooremale vennale täielik

vastand. Isa testament, mis rohkem eelistas vane-
mat venda, lahutas nad hiljem lõplikult. Kogu
oma sõpruse- ja armastusetarbe näib aga Voltaire
kinnitanud olevat oma õele Marie-Margue-
rite'ile. Pärast õe surma (1726) hoolitses ta
tõeliselt isaliku kiindumusega tema kahe tütre
eest, kellest vanem etendas Voltaire'i hilisemas
eas silmapaistvat osa ta majas. Leseks jäänud,
oli see kaugeltki mitte sümpaatse karakteriga
daam, keda ajalugu tunneb madame De n i s nime
all, Voltaire'i ainsaks koduseks lohutuseks, kel-
lele Voltaire andestas kõik ta rumalused.

Kümnenda eluaastani kasvas François-Marie
ses koduringis, mida eelpool skitseerisime, õppi-
des oma ema külalistelt seltskondliku käitumise
esimesi reegleid, mis seisid ennekõike sundima-
tus elegantsis ja vabas lõbususes. Väike Fran-
çois, kelle vaimu liikuvus ja elav temperament
avaldusid juba õige varakult, leidis ses õhkkon-
nas kahtlematult paljusid hellitavaid imetlejaid.
Ta karakteri üheks läbikäivaks jooneks jääb elu
lõpuni teatud isekas tujukus, mis meenutab helli-
tatud lapse kapriise. See psüühiline hoiak istu-
tati temasse tõenäoselt juba esimestel kujunemis-
aastail nende imetlevate pilkude ja kiiduavaldus-
tega, millega õhutati poisikese esimesi kummar-
dusi ja lapseliku graatsiaga öeldud viisakusvor-
meleid. Siit päris Voltaire ka oma kiire reagee-
rimisosavuse ja selle sujuvuse käitumises, mis
tal hiljem lubas õukondades liikuda sündinud
aadliku sundimatusega.

Aastal 1703 saatis isa ta „Collège Louis-le-
Grand'i“-nimelise jesuiitide õppeasutise kasvan-
dikuks. Ta jäi seitsmeks aastaks sellesse Pariisi
ülimuskihi noorsoole määratud kollegiumisse,
mis kuulsa minevikuga ühendas kaasaja parimate
õpetajate aupaiste.

Õpetus, mida ses koolis jagati, põhjenes vanal humanistlikul haridussüsteemil, mille tuuma moodustasid ladina klassikud. Sihiks oli ladina keele ja klassilise stiili omandamine, mis pidi harjutama õigesti ja selgesti mõtlema ning valitud maitsega väljenduma. Õpilaste peamiseks ülesandeks oli septseda ladinakeelseid värsse ja koostada cicero'lisi kõnesid. Kreeka keel, mis samuti seisis humanistlikus kooliprogrammis, oli ses õppeasutises jäetud tagaplaanile. Entsüklopeedilistele teadmistele oli pühendatud kaugelt vähem tähelepanu. Õpetati küll ka matemaatikat, keemiat, füüsikat ja ajalugu, kuid ainult niipalju, et tutvustada elementaarsete tõdede ja kõige üldisemate põhimõtetega. Aukoht kuulus ladina kirjanikele, retoorikale ja grammatikale.

See haridussüsteem ei taotelnud otsesid kasusihte ega praktiliste oskuste vahendamist tänapäeva mõttes, vaid vaimu enda kujundamist, s. t. mõtlemisvõime ja tunnete peenendamist ja distsiplineerimist oma aja väärikusideaali kohaselt. Seda esindas tuntud „honnête homme“, haritud aadliku ideaaltüüp, kelles mõistus ja head kombad vormisid inimese põhisest toorainest paindliku, kuid õigesti aruteleva ja meeldiva isanda.

Võrrelduna tänapäeva vastupidisesse äärmusse kaldunud haridussüsteemiga, kus pakutav teadmistehulk lämmatab hariduse, s. t. mõtteselguse ja tunde kultuuri enda, osutub see vanade jesuiitide haridusesuund psühholoogiliselt palju selgeltnägemaks. Selles oli kõik suunatud vaimu selgitamisele, puhastamisele, kristalliseerimisele, peenendamisele. Kultuur oli sihiks, mitte abinõuks. Kahtlematult taotelid Collège Louis-le-Grand'i isad seda sihti liiga kitsais raamidest, kuid et nende kasvatus üldised printsii-

bid kandsid kõige paremat vilja, seda tõendab kogu XVIII-nda sajandi seltskond, kus mõtte- ja väljenduskultuur omandas taseme, millele järgnevad põlved on pidanud kadestusega tagasi mõtlema. Kahtlemata võis ka Voltaire'i taoline kirgas vaim areneda küpsuseni ainult selle üldise kultuurõhkkonna keskel ja selle tõttu.

Ka igapäevases koolipraksises osutasid Louis-le-Grand'i kolleegiumi pedagoogid osavaiks psühholoogideks. Nad olid juba ammu lõdvendanud vana tuupimissüsteemi, kuigi sest mõndagi veel püsis. Õpilastes püüti arendada eneseusaldust, iseseisvat vaimutegevust ja ettevõtlikkust. Õpilasi püüti mitte ainult õpetada, vaid ka paeluda. Oma ainele tuliselt andunud õpetajad püüdsid oma hingestust edasi anda kasvandikelegi. Kirjanduse õpetamist täiendasid õpilaste teatrietendused, retoorikaharjutusi näitlike kohtuprotsesside lavastused, kus õpilased pidasid kõnesid retoorika, filosoofia, luule ja kunstide kaitseks. Kasvandikkude kehalise arengu eest hoolitseti turniirmängudega. Agaruse ergutamiseks korraldati kirjatöödevõistlusi ja jagati auhindu.

Niigi erksat koolipoissi ergutas see õhkkond võib-olla liigagi. François Arouet' ladinakeelsed värsid said neil koolivõistlustel sageli auhindu. Ühest ta luuletusest lasksid õpetajad kõnelda koguni kuni Versailles' õukonnani. Ka teatrietendustel äratas see liikuv poiss juba varakult tähelepanu. Temast kujunes koolile varsti reklaamõpilane, keda kõigil võimalikel juhtudel kui oma kasvatusel hiilgetulemust esile tõsteti. See kõik õhutas noore poisi enesearmastust ja kasvas ta janu kiiduvalduste järele, millega teda oli hellitatud juba kodus. Kuulsuseiha, võistluskihk ja teatud upsakus jäävad siitpeale eluajaks

ta karakteri omadusiks. Haistes hiljemini võistlejaid ei rahunenud ta kunagi enne, kui oli saavutanud mõne kõlava võidu nende üle. Ise kuulus tragöödiakirjanik, pidi ta oma hilisemas eas tingimata ümber töötama vana Crébillon'i kesiseid tragöödiaid, et kõigile silmatorkavalt tõendada oma üleolekut. Kaheksakümne-kolme-aastaselt, kui ta kuulsus oli kindlustunud juba jäädavalt, saatis ta oma värsse võõra nime all Akadeemia võistlusele, mis oli mõeldud pigemini noorte annete avastamiseks. Triumfeeriv koolipoiss ei surnud temas kunagi.

Kuid see liialdatud auahnus ja võistlusekihk ei jäänud noore Voltaire'i juures kaugeltki ainult väliseks indlemiseks. Ta karakterit iseloomustab juba koolipõlves see täielik andumus vaimseile harrastusile, mis hiljem kasvas harukordseks vaimseks aktiivsuseks. Ta polnud kõigele, mida õpetajad pakkusid, mitte ainult vastuvõtlik, vaid nõudis järjekindlasti lisa. Retoorika õpetaja isa Porée, kellesse Voltaire oli enim kiindunud, ütleb, et ta huvi olevat ulatunud kaugele üle kooliõpetuse normaalsete raamide. Eriti köitnud teda juba siis kaasaja poliitika ja mõttevoolude liikumised. „Ta armastas vaagida oma väikestel kaaludel Euroopa suuri huviseid,“ tähendab see heatahtlik jesuiit oma kasvandiku kohta.

Ettevaatlikes jesuiidipaatrikes äratasid see vaimu paindlikkus ja rahutu uudishimu mõnikord kartusi. Isa Tournemine, selle kooli juhtivaid isikuid, tähendanud korra ta kohta: „Sooviksin tõepoolest, et saaksin teda ohjeldada.“ Seda mõtlesid hiljem mitmed Prantsusmaa riigijuhidki. Kuid just see oli võimatu.

Äärmiselt vastuvõtlik kõige suhtes, mis võis rikastada ta vaimu, oli ta juba koolipoisina tõrges kõige vastu, mis võis seda piirata. Distsip-

liinitunne ei suutnud ses uudishimulises vaimus, vagade paatrite soovidest hoolimata, ajada oma juuri kuigi sügavale. Distsipliin jäi talle väliseks paratamatuseks, millega tuli kuidagiviisi hakkama saada, kuid millest parajal hetkel võis ikka üle hüpata. Ses suhtes on iseloomulik üks anekdoot ta koolipoisiajast. Oma hapra keha pärast armastas väike François alati soojas viibida; tubase eluga sidus teda ka lugemisind, mis muutis talle koolipoiste välised mängud koormavaks kohustuseks. Louis-le-Grand'i kolleegiumi kasvandikke püüti aga kehaliseltki karastada: õppetundide vaheaegadel pidid nad mängima kooli õues. Tubadesse oli lubatud tulla ainult siis, kui pühitsetud vee anumask tekkis jääd. Noor Arouet olevat õige sageli poetanud talvisel ajal jäätükke sesse anumasse, mis maja varjus oli tõrges jäätuma. Kuid ta üllatava andekuse pärast andestati talle need vembud, milliseid ta hilisemale arengule mõeldes võiks pidada sümboolseks, sest kiriku pühaveeanumaisse pole võib-olla keegi poetanud nii palju jääd kui filosoof Voltaire.

Jesuiitide paindlikule õpetamisviisile, mis hoolitses ennekõike kasvandike vaimunõtkuse arendamise eest, jääb igatahes auks, et ei lammatatud juba eos noore Voltaire'i rahutut otsinguvaimu, mis pidi ta kodumaad ja maailma rikastama enneolematu kiirgusega. Selle elava õpilase ees Louis-le-Grand'i kolleegiumi õptajad õnneks unustasid oma jesuiitliku doktriini hoiatusreeglid, et tõeliste humanistidena tunda ainult rõõmu selle isetegevusele ärkava rikka vaimu vaatamangust. Voltaire väljendas hiljem kõigist maailmavaatelistest lahkuminekuist hoolimata siirast austust nende õpetajate vastu. Veel oma 50-ndail eluaastail meenutab ta neid ühes kirjas

selle kooli juhatajale isa de La Tour'ile tõelise tänulikkusega. Ses 1746. a. kirjutatud kirjas ta vaidleb vastu tänamatusetele, milles teda jesuiitide vastu on süüdistatud, ja jätkab: „Kui jesuiitidel on Malabaris mõne kaputsiinlasega tüli asjade pärast, mida ma ei tunne, mis tähendab see mulle? Ons see mulle põhjuseks olla tänamatu nende vastu, kes sisendasid mulle armastuse kirjanduse vastu ja äratasid minus tundeid, mis jäävad hauani mu elu ehteiks? Miski ei saa kustutada mu südamest mälestust isa Porée'st, kes on ühevõrra kallis kõigile, kes ta juhatusel on õppinud. Kunagi pole keegi õppimist ja voorusi nii meeldivaks teinud. Tema tunnid olid meile hõrkuse-tundideks ja ma sooviksin, et Pariisis oleks samuti korraldatud nagu Ateenas, kus igas elueas võis kuulamas käia selliseid õppetunde: ma oleksin sageli läinud neid kuulama. Mul oli õnn kujundatud saada mitme isa Porée taolise jesuiidi poolt ja ma tean, et tal on järehtulijaid, kes teda väärivad... Võin nimetada tuhandeid mehi, keda nad on kasvatanud nagu mind; nende seas pole ainsatki, kes võiks mu väite kummutada.“

Koolis sõlmis Voltaire ka mitu kestvat sõprust kaasõpilastega, kellest paljud tõusid hiljem silmapaistvaile kohtadele ja olid Voltaire'ile mõnigi kord tõhusaks toeks ta tujukas saatuses. Neist olgu ennekõike nimetatud Fronsac'i hertsog, tulevane marssal Richelieu, kes võitis hiljem suure kuulsuse väejuhina ja galantsete seikluste kangelasena; vennad d'Argenson'id, kellest vanem, markii d'Argenson, sai Louis XV ajal välisministriks ja noorem, krahv d'Argenson, sõjaministriks. Eriti südamlikuks kujunes V. vahekord pärastise Rouen'i linna raehärra Cideville'iga, kes oli kaua ta lähimaks nõuandjaks, ja noorelt surnud andeka markii de Mai-

son's'iga, kes juba 18-aastaselt määrati Pariisi Parlamendi ¹⁾ esimeheks. Selle varaküpse noormehega jagas noor Arouet oma õpingutekirge ja kirjandusehuvi. Kui de Maisons 1731. a. suri, pihtis Voltaire oma leina mitmeis luuletustes ja kirjades, mis haaravad meeleheitliku kurbusega. „Olen kaotanud oma sõbra, oma toe, oma isa,“ kirjutab ta ühes neist. See menuga hellitatud noormees ei sulgunud tõredasse upsakusse. Hellitatud tujukusega koos jääb üheks ta karakteri põhiomaduseks väga vaba seltslikkus. Nii riiakas, nagu ta oligi oma vastaste suhtes, niisama vastutulelik ja sageli kuni naiivsuseni avatud oli ta neile, keda ta võis pidada oma sõpradeks. Selles karakteris oli kõik avatud väljaspoole, et sealt ammutada ja et sinna puistata.

Koolimiljöö kõrval tõuseb noore Arouet' kujunemises varsti mõjuvaks kaasteguriks ta ema sõpruskond. Abbé de Châteauneuf, kes oli François-Marie ristiisa, hoolitses oma ristipoja eest selle sooja huviga, mis aitas võib-olla osaliselt korvata ema südamliku hoolitsuse puudumist. Kuid see vaimulik elumees kuulus väga vabakombeliste kirikuisandate ja aadlike ringi, kes olid koondunud Vendôme'i suurpiori ümber ja käisid koos vanas Le Temple'i linnaosas. Viimase järgi see seltskond saigi le Temple'i libertiinide ringi nime. Le Temple'i seltskond koosnes enamikus elatanud elumeestest, kes ei kavatse nud maisest elust enne lahkuda, kui olid tüh jendanud kõikide rõõmude karikad. Vendôme'i suurpiori kuulsus põhjenes näit. ennekõike sellel, et ta neljakümne aasta jooksul polnud ühelgi ööl kainena magama läinud. Kuid sama hästi nagu hea vein, hõrgud toidud ja lahked naised kuulusid nende olengute juurde vabastunud

¹⁾ Tolleaegne kõrgem kohtukoda Prantsusmaal.

mõtte rõõmud. Nad õigustasid oma eluviisi Anakreoni luule ja Epikurose filosoofiaga ning olnud võimelised keset pillerkaari koonduma kõige teravmeelsemaks vestluseks kunstide ja maitseküsimuste üle. See oma aja rangest seltskonnadistsipliinist ja kirikusundusest tüdinud seltskond põlgas kõiki kivinenud reegleid, eriti igasugust fanatismi. Nende ülemeelik pilge ja iroonilised sõnamängud ei säästnud isegi piiblit. Ent pidamata järjekindlust oma ideaaliks ei takistanud see neid sellesama piibli autori teedi nimel vastu võtmast oma tulukohtade suuri sissetulekuid. Louis XIV-nda viimaste valitsusaastate külm-pidulike etiketitraditsioonide ja rõhuva ühiskondliku režiimi all esindas see kitsas ring igatahes paljude lämmatatud vabadusihha, mis, vallandunud pärast vana kuninga surma (1715), paiskas tolle aja seltskonna vastupidisesse äärmusse.

Abbé de Châteauneuf'i ja mõnede teiste isandate kaudu, kes olid kodus Arouet'de perekonnas, poetusid selle seltskonna esimesed mõjud juba Arouet'de lastetuppa. See vabameelne abbé olevat juba nelja-aastaselt François'l lasknud pähe õppida ühe jumalavallatu poemi värse ja hoolitses hiljem aina selle eest, et ta ristipoja eluvaade liiga kitsarinnaliseks ei tarduks. Kui François-Marie kümneaastase koolipoisina oli äratanud imetlust oma prantsuskeelsete värssidega, esitles abbé de Châteauneuf teda oma aja kuulsale kurtisaanile Ninon de Lenclos'le, kes siis, oma kaheksakümnendais eluaastais, elas kõrvaletõmbununa ainult veel kirjanduse- ja kunstiharrastusele. Voltaire meenutab teda hiljem kortsulise, kõhna, tuhkjalt-kollase näonahaga muumiana, kes oli aga säilitanud kogu oma parimate aastate mõttesädeluse. Ta külastas kordu-

valt tarka Ninoni ja see oli nii võlutud vaimukast koolipoisist, et pärandas talle oma testamendis 2000 franki raamatute ostmiseks.

Kaheteistkümneaastase imelapsena oli Voltaire juba Le Temple'i seltskonna sagedane külaline, lugedes värsse neile arenenud maitsekohtunikele, kes jagasid talle vastutasuks vaimuka vestluse, haritud maitse ja vaba mõtte õppetunde, ilma et nad oleksid kiskunud teda oma lodeva elu äärmusisse. Viimaste eest kaitses noort Arouet'd ka ta habras tervis. Ta jäi tagasihoidlikuks isegi veinide suhtes, millele eelistas elu lõpuni kohvi. Uimastavale eelistas ta organism juba vaistlikult neid aineid, mis ajusid ergutades neid ühtlasi selgitasid.

Kogu see varane seltskondlikkus polnud siiski vaba kiusatuslikest ohtudest. Juba kolmeteistkümneaastaselt kirjutas Voltaire ühele liigkasuvõtjale võlatähe 500 Prantsuse naelale. Isa poolt antud taskurahast ei jätkunud, et sammu pidada suurnikest koolikaaslaste elegantsiga. Kellestki maha jääda oli aga noorel Arouet'l lihtsalt võimatu. Ja abinõude suhtes polnud ta tõtlik karakter kuigi valiv. See rutakus, mis järeldus ta innuka temperamendi üldisest elevusest, töötas talle varsti tõsisemaid tagajärgi, kui võis olla väarika isa vihaprahvatus poja kergemeelse võla pärast.

III.

Tormakas noormees.

1711. a. kevadel õiendas noor Arouet küpsusksamini Collège Louis-le-Grand'is. Isa nõudel pingutas ta veel järgneva suve, et omandada „maître des arts“, teaduste magistri kraadi, kuid tuupi-

mine eksamiksi oli sellele isetegevale vaimule nii vastumeelt, et ta, lõpuks haigestunud, saavutas isegi isalt nõusoleku eksamist loobumiseks.

Ometi oli saabunud aeg tulevase elukutse valimiseks. Temple'i libertiinide seltskonnas koonunenud noorukile olid aga kõik elukutsed ühevõrra tuimad, mõttetus ja hallid. Kuid seda ettenägelikum oli ses suhtes isa, kes valis talle advokatuuri, mille õpingute lõpul võisid oodata kohtukodade tulutoovad ametid. François Arouet'st sai niiviisi õigusteaduse üliõpilane, kuid ilma et teda oleksid vähimalgi määral kannustanud selle ala taga avanevad perspektiivid. Ta leidis ainult mõnitusi nende kaheksakümne seaduseraamatu kohta, mille paragrahvid, määrused ja korraldused ta ütles kõik olevat omavahel vastuolus. „Mis mind advokaadikutsest eemale peletas,“ kirjutab ta hiljem, „oli see tarbetute asjade räga, millega mu ajusid taheti koormata. *Asja juurde*, on mu deviis.“ Hiljem, nende loendamatu protsesside puhul, mis ta algatas, võis ta neist õpinguist mõndagi „asja enda juures“ kasustada, kuid esialgu näisid need talle sundusena, millest ta kärsitult püüdis vabaneda. Kui talle teatati isa kavatsusest osta talle kuningliku advokaadi ametkoht (pidagem meeles, et peagu kõik ametkohad olid siis ostetavad), vastas ta juba kindla eneseusaldusega: „Oskan endale luua asendi, mis ei maksa midagi,“ ja jättis laokile õigusteaduse, et süüvida Le Temple'i sõprade ringis elukooli endasse, mille õpetused olid kirja pandud anakreontilistes värssides ega olnud nii kuivad nagu juriidilised normid.

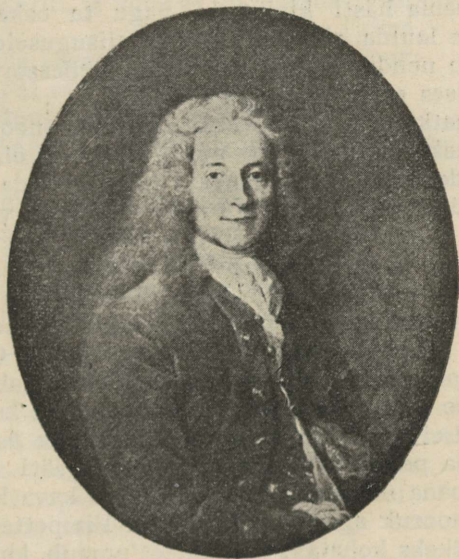
Isal ei jäänud lõpuks muud üle kui eemaldada oma tõrges ja liiga kergemeelne poeg Pariisist. Ta saatis poja väikesesse provintsilinna Caen'i Normandias, kuid ka seal leidis Arouet

kohe lõbusa seltskonna, kelle ülemeelikud tembud sulgesid talle sissepääsu linna auväärsemaisse perekondadesse. Isa kutsub ta tagasi ja nõutab markii de Châteauneuf'ilt, abbé vennalt, kes oli nimetatud kuninga saadikuks Hollandisse, oma pojale loa saatkonna koosseisus kaasa sõita. Nii teeb kaheksateistkümnendaastane ellusööstja saatkonnapaažina oma esimese välismaareisi, mis rahustamise asemel paiskab ta uutesse seiklustesse.

Haagis satub ta varsti pärast kohalejõudmist madame Dunoyer, ühe seikleja daami majja. See Prantsusmaalt oma mehe juurest põgenenud naine, kes oli mõnd aega elanud Inglismaal, elatus Haagis intriigidest ja perioodilise laimulehe „La Quintessence“ väljaandmisest, mille erialaks olid skandaalsed ja pikantsed lood Pariisist ja prantsuse õukonnast. Madame Dunoyer'l oli kaks tütart. Vanemale oli ta leidnud tulusa partii abielus kellegi jõuka vanahärraga; noorem, Olympe, keda kutsuti lihtsalt Pimpette'iks, elas ta juures. Ka see oli pidanud naituma, kuid peig, keegi Prantsusmaalt põgenenud mässuliste juht, oli eelistanud, pärast seda kui madame Dunoyer oli tasunud ta võlad, abielluda parema partiiga.

Vaevalt Olympe'iga tutvunud, armus noor paaž kogu oma esimese kiindumuse tulisusega. Ja Pimpette oli samavõrra võlutud kenast poisist, kes säras vaimukusest ja rõõmsast elevusest. Nad olid iga päev koos ja tundsid endid õnnelikematena kõigist inimestest. Emal polnud raske selle vahekorra jälile saada. Et tal oli oma tütre suhtes tulusamaid kavatsusi, siis jooksis ta kohe saatkonda. Ja saadik lubas oma temperamentse paaži isa juurde tagasi saata, sest madame Dunoyer oli ajakirjanik, ja kaunis tüli-

kat liiki ajakirjanik, kes hõlpsasti võis talle soe-
tada diplomaatilisi sekeldusi. Arouet ei tohti-
nud oma ärasõiduni enam saatkonnahoonest
lahkuda.

Noor Voltaire.
Largillière'i maaling.

On säilinud 14 kirja, mis noor Arouet saa-
tis Pimpette'ile. Need on esimesed ta määra-
tust ja imeväärsest kirjavahetusest, kus ta vaimu
erakordsed omadused avalduvad ilmsemalt kui
kusagil mujal. Juba neis kaheksateistkümneaas-
tase armastuskirjades kajastub kogu ta sädelev
isiksus. Neis on palju mänglevat graatsiat, vai-
mukat koketeerimist, kelmi julgust, mis riivab

ohtlikke asju nagu märkamata, ja tundelist värskust, mis ei valgu kunagi ebamääraseks igatsuseks ega udusta ta aktiivse mõtte selgeid käike. Sujuvalt-galantsed värvid kuuluvad muidugi nende kirjade juurde. „Kui Cherubin oskaks sama hästi kirjutada, nagu ta oskab romansse laulda, siis kirjutaks ta niisuguseid,“ tähendab nende kirjade puhul A. Bellessort oma kristalses essees Voltaire'i üle.

Saatkonnas kinnipeetuna ei kaota noormees hetkekski lootust. Ta ajud töötavad õhinaga plaanide kallal, mis lubaksid tal põgeneda koos oma südamedaamiga. Ta näeb ette kõik võimalused. Oma ustava teenri kaudu Pimpette'ile saadetud kirjades õpetab ta armsamat üksikasjalikult, kuidas toimida. Et neid mõlemaid hoolvasti valvatakse, siis pole neil võimalik kohe koos sõita. Kuid nad võiksid hiljem kohtuda Olympe'i isa juures Prantsusmaal. Seni peab aga Olympe kavakindlalt uinutama oma ema kahtlused: ta ei tohi näiteks kordagi nimetada Arouet' nime ja peab ümbritsema seda megääri kõige süütumana näiva usaldusega. Selle kava kõrval otsib nooruk aga võimalust oma Pimpette'i kas või hetkeks kohata. Mitu katset nurjub, kuid lõpuks saadab ta oma armsamale meesterõivad, milles sel õnnestub hämaruse varjul pääseda saatkonnapaleesse. Neile koosveedetud tundidele järgneb kiri, kus õnnesära on kustutanud mõtte eelseisvast lahkumisest: „Ma ei tea, kas pean nimetama teid härraks või preiliks,“ kirjutab V. selles. „Kui olete jumaldatav naisterõivais, siis olete, Jumala eest, otse kütkestav kavalerina, ja meie uksehoidja, kes pole teisse armunud, leidis teid olevat veetleva noormehe. Kui te järgmine kord uuesti tulete, võtab ta teid suurepäraselt vastu. Kuid teie ilme oli samavõrra hirmutav

kui armastusväärne, ja ma kardan, et te tänaval tõmbasite oma mõõga, et teil ei jääks enam midagi puudu tõelisest noormehest.“ Ja neile veetlevalle ridadele järgnevad mitte vähem nõtked värsid:

Enfin, je vous ai vu, charmant objet
que j'aime,

En cavalier déguisé dans ce jour:
J'ai cru voir Vénus elle-même
Sous la figure de l'Amour.

L'Amour et vous, vous êtes du même
âge,

Et sa mère a moins de beauté.
Mais malgré ce double avantage,
J'ai reconnu bientôt la vérité,
Olympe, vous êtes trop sage
Pour être une divinité¹⁾).

Järgmisel päeval õnnestub neil veel kord kohtuda, kuid siis tuleb ärasõit. Enne aga vahetavad nad kirjades viimaseid töotusi, mis oma noorusliku paatosega tõendavad, kui siiralt mõlemapoolne ja ehtne oli see kiindumus. — „Mu kallis Pimpette, järgi ainus kord mu nõuannet (uinutada teeskleva ükskõiksusega ema meelepaha) ja võta selle vastutasuks kogu mu ülejäänud elu, töotan sulle alati kuulekas olla“ — nii kirjutab François. Ja Pimpette vastab oma kirja lõpus: „Ela hästi, mu kütkestav laps! Jumaldan sind ja vannun sulle, et mu armastus kestab sama kaua kui mu elu.“

1) Lõpuks nägin teid, mu armu veetlev ese, / ka-valeriks rõivastunult täna: / arvasin Veenust ennast nägevat / Amori kujul (Amor oli Veenuse poeg) / Amor ja teie olete ühecalised, / ja ta ema on vähem kaunis. / Kuid olgugi teil need mõlemad paremused, / ma tundsin õige pea tõe, / Olympe, te olete liiga tark, / et olla jumalus.

Pariisi jõudnud, paneb V. kõik tegevusse, et saavutada Pimpette'i tagasitulekut Prantsusmaale. Ta katsub jesuiidipaatrite, oma endiste õpetajate kaudu nõutada talle sissesõiduluba ja soodustusi ning õhutab armsamat omalt poolt otsima Prantsuse saadiku kaitset. Kuid siis tabavad ta haprat õhulossi hoopis tõsisemad löögid. Ta isa oli saanud juba ette saadiku kirja, kus noort tulipead kujutati peaaegu kelmina. See oli tilgaks, mis isa kannatusekarika üle ajas. Ta hankis *lettre de cachet* ²⁾ oma poja jaoks, kes pidi niikauaks, kuni isa esimene vihahoog möödus, sõprade juures varju otsima. Siis otsustas Arouet saata poja Antilli saartele, kuid andis lõpuks niipalju järele, et saatis ta õpilaseks advokaat Alain'i kontorisse Pariisis, ähvardades teda pärandusosast ilma jätta, kui ta ei muuda oma eluviise.

Armunud vahetasid veel mõne kuu kirju, kuid siis lõppesid kõik töötused Pimpette'i armumisega nooresse prantslasesse Guyot de Merville'i, kes hiljem, võib-olla järelemõjuvast kiivusest, sai Voltaire'i ägedaks vaenlaseks. Sellelegi vahekorrale tegi ema järsu lõpu ja Olympe'ist sai varsti krahvinna Winterfeld, ilma et ta oleks püsinud kuigi kaua oma elatanud mehe juures. Ta asus Prantsusmaale ja Voltaire, kelle iseloomus polnud katkenud armuvahekorradade pärast järelviha kanda, säilitas temast elu lõpuni sooja mälestuse, mis otsis endale avaldust diskreetseis kinkides, mille kaudu ta end krahvinna Olympe Winterfeld'ile laskis mõnikord meenutada.

²⁾ Vangistuskäsk, mida tol ajal võis vastavalt võimudelt maksu eest või soovitude põhjal saada ükskõik kelle kohta, keda ei kaitsnud seisuslikud eesõigused.

Isand Alain'i kontor polnud muidugi mitte võimeline Arouet'd kaua kinni pidama. Oma kirjutuspulti kasustas ta igatahes meelsamini värsside sepitsemiseks kui aktide sorimiseks. Seda tõendab rida luuletusi ja tragöödia „Oedipe“, mille esimene redaktsioon on pärit sellest ajast. Kuid tõenäoselt põlvneb ka Voltaire'i pärastine äriline osavus ja juriidiliste võtete kasustamisoskus, mis avaldus hiljem, ennekoike õppeaastast, mille ta veetis advokaat Alain'i juures. Siin leidis ta oma kaaskirjuris Nicolas Thiériot's hea sõbra, keda ta hilise vanaduseni pidas oma ustavaimaks seltsimeheks, usaldades teda sageli rohkem, kui see mees vääris. Voltaire'i kirjavahetus Thiériot'ga kestis katkestamatult kuni 1772. aastani ja on parimaks allikmaterjaliks ta eluloolastele, sest et ta siin sageli avaldub kõige otsekohesemalt.

Samal ajal, kui ta advokaadikirjurina püüdis siluda isa meelepaha, ei suutnud ta teadagi taluda eemalolekut röömsast seltskonnast. On teada, et ta 1714. aastal, niisiis kahekümneaastasena, liikus õige sageli Pariisi teatriringkondades, lootes galantsete sidemete kaudu oma valminud tragöödiat lavale aidata. Ta püüdeid võita kuulsa näitlejatori Duclos' soosingut kroonis ebaõnn, millest ta lohutus sapiste epigrammidega selle kauni daami pihta. Kuid seda õnnelikumalt käis ta käsi kütkestava Adrienne Lecouvreur'i juures, kellele ta veel aastaid hiljem pühendas imetlevaid värssse. Ta „Oedipe“ ei pääsenud aga sujuvaist värssidest hoolimata esialgu veel lavale, sest oma uuendustahtelise ning terve kunstilise vaistuga oli Voltaire kõrvaldanud sellest antiiksest teemast armastuseintriigi, mis sinna ei sobinud, kuid millega näitlejad ja publik olid nii-

võrd harjunud, et selle puudumisest jätkus teose tagasilükkamiseks.

Samal ajal tabas teda teine ebaõnn, seekord Prantsuse Akadeemia poolt. Akadeemia oli 1812. a. välja kuulutanud võistlusauhinna oodile Pariisi Jumalaema kiriku uue koori auks, mis oli kingitud Louis XIII-nda poolt, kuid püstitati alles Louis XIV-nda valitsuse lõpul. Arouet saatis oma luuletuse „Ood Louis XIII-nda pühenduse auks“ Akadeemiale kindla võidulootusega, kuid kaks aastat hiljem ei määratud auhinda mitte temale, vaid elatanud abbé du Jarry'le, kelle kasuks ei kõnelnud küll ta värsid, kuid ta vanadus ja Akadeemia poeetilise diktaatori Houdart de La Motte'i sõprus. Kaotusega harjumata noorpoet ei leppinud rahulikult selle otsusega, vaid avaldas La Motte'i pihta ülemeeliku satiiri, mille pealkiri „Le Bourbier“ (Soomülgas) pidi iseloomustama Akadeemia pehkinud vanureid, eriti nende eestvedajat luulekunsti alal. Skandaal, mida see lühike satiir äratas, tõendas, kui osavalt Voltaire juba vaevalt kahekümneaastasena oskas käsitleda poleemikarapiiri. See relv omandas ta käes algusest peale erilise võime kõiki enese ümber elektriseerida.

Võime kujutella isa raevu, kes nägi uuesti kokku varisevat kõik lootused oma poja ausale karjäärile. Poeg oli juba võlgades ja ta skandaalne sulg ähvardas määrida kogu perekonna au. Viimasest hoolis noor Arouet tõepoolest kõige vähem: vaevalt oli „Soomülka“-skandaal vaibunud, kui ta laskis lendu uue satiiri „Anti-Giton“, mis oli sihitud kellegi ülimusliku isanda pihta, kelle perverssed kalduvused olid poemi aineks. See ülemäära lõbusas ning vabas toonis kirjutatud poem oli pühendatud muide Adrienne Le-

couvreur'ile ja kujunes maiuspalaks kõigile Paariisi elunautijaile.

Isa kannatus katkes, kuid õnneks leidus ta tuttavate seas temast rahulikumaid nõuandjaid. Üks neist, markii Louis Urbain de Caumartin, oma selge pea ja nõuka mõistuse tõttu üldiselt lugupeetud mees, kes elutses maal oma Sainte-Ange'i lossis, palus luba viia see liiga tormakas noormees enese poole. Isa oli tänulikult nõus. Ja noor Arouet pidi jälle veetma meeleparanduspuhkuse eemal Pariisist.

Sainte-Ange'i lossis polnud tal aga põhjust seda äraolekut kahetseda, sest vana markii, keda ta ütleb oma peas kandnud kogu kaasaegset ajalugu, asendas oma vestlusega tervet seltskonda. Tõenäoselt saigi Voltaire Caumartin'i jutustus-Algentest esimese tõuke oma hilisemaiks teoseiks, mis käsitlesid kaasaegset või lähima mineviku ajalugu: oma eeposele „La Henriade“ ja oma suurele ajaloolisele panoraamile „Le Siècle de Louis XIV“ (Louis XIV-nda sajand). Seal kirjutas Arouet ka oma esimesed sädelevad epistlid kaasaegsete kuulsuste kohta, keda ta kohtleb neis luuletustes väga suure vabadusega. Selle kahekümneüheaastase noormehe eluvaatele on iseloomulik õpetus, mida ta jagab ühes epistlis Le Temple'i seltskonna veteraanile abbé Servien'ile, lohutades teda ta armukese surma puhul:

Et la véritable sagesse
Est de savoir fuir la tristesse
Dans les bras de la volupté ¹⁾.

Ses elunaudinguõpetuses on tubli annus julgust ja värskust, mis kaitseb Voltaire'i lõdva minnalaskmise eest. Ja sama kaugel kui passiiv-

1) Ja tõeline tarkus on oskuses vältida kurbust tundeliste naudingute embuses.

sest nautlemisest on see juba ka peatust tormamisest. Kõneldes tõelisest elutarkusest endast kolm korda vanemale elumehale on see noormees juba filosoof, kuid rõõmsalt keset ahvatlevat elu seisev filosoof, kes tahab kõigest osa võtta, seejuures kaotamata oma selget pilku. Paraku tõi ta liiga innukas temperament, mida vaos hoidmata polnud harjunud, sellele arukale tahtele veel mõnigi kord ootamatuid kaotusi.

1715. aasta tähendas Prantsusmaale järsku murrangut. Louis XIV suri. Kogu absoluutse monarhia süsteem, mille ta oli ehitanud ja oma isikuga koos hoidnud, osutas pärast ta surma kõigile sisemise kõdunemise märke, mida vana kuninga loodud suurejooneline fassaad oli seni varjanud. Riigikassa seisukord oli haletsemisväärne, siselaenuid, millega kaeti suuri sõjakulusid, olid lootusetult suured; kogu maksude süsteem rõhus ainult alamaid klasse, kellelt polnud enam midagi võtta; riigitulude sissekaspeerijad jätsid sageli suurema osa rahast oma taskusse; isegi aadli seas valitses rahulolematuus, sest üksikud kuninga armualused perekonnad olid erakordselt soositud, suur hulk teisi õukonnast ja riigiasjust hoopis kõrvaldatud; usu alal oli Nantes'i edikti tühistamisega võetud eluõigus paljudelt protestantidelt, kes kuulusid maa ettevõtlikemaise kihtidesse ja kelle emigratsiooniga riik kaotas suuri kapitale ja parimat tööjõudu. Kõige selle üle valitses kuninga pidulik isik ja õukonna vali etikett oma uhke, kuid eriti suure Louis viimases valitsemisperioodis sisemiselt täiesti kangestunud eluvormidega, mille põhjal tuli käia ja isegi mõelda ainult kuninga poolt väarikaks tunnistatud viisil.

Kõrgem seltskond ei oodanudki ära vana kuninga surma, et söösta seda vabamaisse naudin-

guisse, mida mõõdetumad olid nende etiketisam-
mud Versailles'i lossis. Nägime Le Temple'i
libertiinide ringi moodustuvat juba paarküm-
mend aastat enne Päikesekuninga surma. 1715. a.
vallandus otse tormijooks. Alaealise Louis XV
asemel regendiks määratud Orléans'i hertsog
andis selleks esimesena eeskuju. Iseloomult vas-
tand surnud kuningale, puudus tal väarikuse-
tunne peagu täielikult. Terava mõistuse ja riigi-
mehelike annetega, mis aitasid tal esialgu mõne-
võrra korraldada ummikusse sattunud riigipoliitikat, ühinesid temas kõlbeline lodevus ja peagu
absoluutne apaatia, mis laskis tal taluda ükskõik-
susega kõige häbematumaid rünnakuid oma isiku
vastu. Mõnikord lubas see tal olukordi hinnata
isegi selgeltnägeva üleolekuga, nagu siis, kui
pärast Law' rahanduslike eksperimentide kokku-
varisemist 1720. a. Pariisi rahvas mässulises eru-
tuses ta lossi ette kogunes. Ministrile, kes tah-
tis sõjaväge välja saata, vastas ta sel puhul külma
rahuga: „Rahval on õigus määrtseda: pole nii-
sama lihtne nii paljusid asju ära kannatada.“
Võib-olla peitus ses ükskõiksuses isegi riigimehe-
likku tarkust, igatahes ei puhkenud Suur Prant-
suse revolutsioon mitte tema ajal, vaid üle 60-ne
aasta hiljem. Hea vaatlejana läks regent lihtsalt
ajaloo arenguga kaasa, tegemata katset seda
pidurdada.

Välise eluvormide vallandumisega käis kaa-
sas üldine vabanemine mineviku traditsioonilis-
test tõekspidamistest. Louis XIV ajal varjuunne
suigutatud poliitiline huvi ärkas. Hakati kõne-
lema ühiskondlikest reformidest ja tehti katseid
uute rahanduslike süsteemidega. Piibli autori-
teet osutus järsku lõtvunuks katoliku kiriku
ainuvõimust hoolimata. Väikekodanlikes kihti-
des juba keskajast peale usu aluseid uhtnud

skeptitsismivoolus lööb järsku tugevate lainetena päevavalgele. Hakatakse nõudma sallivust südametunnistuseküsimumustes, lihtsalt leides, et ükski usk pole seda väärt, et tema pärast kedagi taga kiusataks. Meelsus muutub praktilisemaks. Kuulsime juba Voltaire'i hüüdsõna „asja juurde“, mis kajastab seda kriitilist ja praktilist hoiakut. Nooremate haritlaste tõeliseks piiblik saab madalmaalase Henri Bayle'i „Dictionnaire historique et critique“¹⁾, kus lugejaid tutvustatakse kriitiliselt vaatleva inimvaimu saavutus- tega eriti loodusteaduste, matemaatika ja astronoomia alal, mis kõnelevad vastu piibli kosmogooniale ja töotavad ükskord seletada kogu maailma kriitilise mõistuse enda abil. Spinoza filosoofia leiab järglasi, kes ei usu enam piibli-jumalasse ega taha kõlblust põhjendada religioonile. Inimese enda osatähtsus ja iseväärtus kasvab teadvustes. Temast väljaspool asuvaid autoriteete, kuningat ja kirikut, ei käsitata enam igaveste jõududena, vaid oludest tingitud ajalike sisseseadetena. Libertiinide kergelt mänglev ja mitte midagi küllalt pühaks pidav toon saab kogu seltskonna üldiseks harjumuseks. Isegi nii väärrikas ja tõsiselt mõtleb härra nagu Bordeaux linnapea Montesquieu kirjutab oma „Pärsia kirjad“ (1721) toonis, mis narrib lõbusa üleolekuga ristiuse, seltskonda ja riigivõimu. Muidugi ei iseloomusta see hoiak kogu Prantsuse ühiskonda XVIII sajandi algul. Valdav osa kodanlusest elas endiselt oma patriarhaalses tõsiduses, kirik oli endiselt võimas, osa aadlit, eriti maal, säilitas vana väärrikuse, ja alamad kihid, talupojad ja käsitöölised, elasid ainult tööle, millest toitu-

¹⁾ „Ajalooline ja kriitiline sõnaraamat“, mis ilmus a. 1697.

sid hiilgavad ülakihid, kelle kätte kuhjus aina rohkem rikkusi, sest see oli üldiselt ka kapitalide kuhjumise ja rahavõimu koondumise ajajärk.

Kuid regendi-aja kitsa pealiskihi muretult-kerge, irooniliselt-üleolev, uhke, elegantne ja sisemiselt kaootiline meelsus andis sellele ajajärgule ometi ta ilme, sest see oli juhtiva kihi eluhoiak. Selles mõjuringis liikusid otsingud, küpsesid ideed, teod ja teosed, mis avasid uue ajajärgu mitte ainult Prantsusmaal, vaid kogu Euroopas, andes sellele sajandile järelepõlvede ees valgustusajastu nime. Oli tarvis ülemeelikut naeru, et vabastada läbi mineviku tardunud vormide teed sellele uuele arengule.

Voltaire'i karakterile ja eluvaatele andis regendi-aeg lõpliku vormi, kuhu hilisemad aastad lisasid küll uut ainet, kuid muutmata oluliselt ta vaimu struktuuri. Maalt Pariisi tagasi pöördunud, sukeldub ta kogu oma innu ja uudishimuga seltskonnaellu. Alatisädeleva vestlejana, kelle esinemine kütkestab loomupärase graatsia ja rõõmsa elevusega, on ta aadlilossides meeeldi nähtud külaline. Omaenda kodu ei veetle teda. Ta elab Pariisis kord mõne daami, kord mõne sõbra juures ja liigub ühest lossist teise. Ja sama läbematu nagu ta elulaad on ta sulg. Nii tänuliku objekti puhul, nagu on regent oma kauni, kuid ebanormaalselt sensuaalse tütre Berri hertsoginnaga, ei suuda ta hoiduda uutest pilkevärssidest, kuigi ta tõeliselt tundis sümpaatiat selle vabameelse vürsti vastu. Ta kirjutab epigramme, mis viitavad üsna peitmatult hertsogi rohkem kui isalikult intiimsele vahekorrale oma tütreaga, ja sunnib valitsust teda uuesti Pariisist eemaldama.

Ta veedab 1716. a. sügisel mõned kuud oma sõbra hertsog Sully' lossis maal keset kõige pil-

lavamalt lõbusat seltskonda. „Võib-olla leidub inimesi,“ kirjutab ta sealt, „kes kujutlevad, et olen maapakku saadetud; tõde on aga see, et Härra Regent tegi mulle korralduse veeta mõned kuud hõrgus maanurgas, kuhu sügis toob kokku palju vaimukaid inimesi. . .“

Nende seas tutvub ta noore tütarlapsega, Sully auväärse linnapea tütre mademoiselle Suzanne de Livry'ga, kellega ta sõprus areneb õnnelikuks armuvahekorraks. Ta õhutab oma südamedaami pühendumata näitekunstile ja jagab talle esimest õpetust selles Sully lossi laval. Vahepeal on ta pühendanud regendile uue, seekord ülistava poemi, mis peab kustutama epigrammide mälestuse. Ta saavutabki loa Pariisi tagasi pöörduda. Ta viib ühes ka preili de Livry. Nende sõit lihtsas postitõllas on puhtaim rokokoidüll, kus ei puudu lamburlikud söömaajad armastuslaulude ja graatsiliste mängudega peatuskohtades.

Selle idüllilise juurde, mis jätkus Pariisis, kuulus kolmandana Arouet' noor sõber de Genonville, kes varsti asendas sädeleva poeedi kauni tütarlapse südames. Nimelt kiskusid poeedi sulg ja läbematu keel ta peatselt pärast Pariisi jõudmist uuesti kimbatustesse, mis peletasid hapra lamburneidise. Regendi vastu ringles pealinnas aina epigramme, lendlehti ja poeme, mida õhutas ta vastaspartei. Ja kui nende autor oli tundmata, siis omistati nad ilma pikema jututa noorele Arouet'le, kelle tormakas karakter ja taltsutamatu sulg olid juba üldiselt kuulsad. Politsei pani talle sappa nuhi, kellegi Beauregard'i-nimelise kahtlase ohvitseri, kes võitis ruttu noormehe usalduse. Viimase ees uhkustas Arouet kirjutanud olevat ladinakeelse epigrammi „Reg-

nante Puero“¹⁾, kus ennustatakse, et poisikese kuningaks oleku ajal ja mürgi ning kõlvatuse poolt kuulsa mehe valitsuse all, kus riiginõukogu on asjatundmatu ja muutlik ning usk veelgi kõikavam, riigilaegas tühi, avalik arvamine vägistatud ja üldine mäss ukse ees, Prantsusmaa samum vastu hukatusele. Nuhk ei viivitanud muidugi autori tunnistuse edasiandmisega. Ja kui Arouet sattus mõni päev hiljem Palais-Royal'i aias regendi lähedusse, hüüdis see talle omase ükskõikse kodususega: „Härra Arouet, vean kihla, et lasen teile näidata midagi, mida te kunagi pole näinud.“ — „Ja mida?“ päris poeet. — „Bastille'd“¹⁾. — „Härra, ma kujutlen, nagu oleksin teda näinud.“ Kuid regendi kavatsus oli seekord tõsine.

16. mail a. 1717, suvistepühade hommikul, pani rühm sandarmeid ta istuma kinnisesse tõlda ja viis Bastille'sse. Ta jäi sinna 11-ks kuuks, kusjuures teda koheldi õige vastutulelikult vanglaülema poolt ja ta einestas mõnigi kord selle lauas. On iseloomulik, mida ta endale esimeste asjadena vanglasse laseb järele tuua. Need on kõigepealt tualett-tarbed: nelgivesi, pitstaskurätid, öömüts ja kraed, sest hoolitsemine laitmatu välimuse ja puhtuse eest oli talle maast-madalast harjumuseks saanud; teiseks — raamatud, mis olid talle niisama igapäevaseks tarviduseks, ennekõike kaks köidet Homerose eepost, üks ladinä, teine kreeka keeles.

Alles vangistuses selguvad Voltaire'i tühjendamatud energiatagavarad kogu ulatuses. Ta ei lase end hetkekski masendada, vaid sukeldub

¹⁾ Poisikesest kuninga ajal.

¹⁾ Kuulus vangla Pariisis, kus peeti kinni peamiselt poliitilisi vange ja ülimuslikke isikuid.

töösse, millest ta ka seltskondliku elu keerises polnud kunagi võõrdunud. Ja kui vanglakord ei võimalda talle sulge, tinti ja paberit, siis kirjutab ta oma värsid pliiatsiga ühe raamatu trüki-ridade vahele. Nii annab ta lõpliku kuju oma tragöödiale „Oedipe“ ja loob poole oma suurest eeposest „La Henriade“, mis käsitleb Henri IV aegseid ususõdu. Ta ei lase end kauaks heidutada ka oma armsama truudusetusest, kes vahepeal oli kinkinud oma soosingu nende ühisele sõbrale de Genonville'ile. Voltaire'i esimeseks vastuseks sellele on küll raev, lein, kibedus ja etteheited, kuid need asenduvad ta hinges kiiresti andestava arukusega. Südameasjad pole talle nüüdsest peale enam kõige tähtsamad maailmas, kuigi ta veel korduvalt ja õige korduvalt elab läbi tulist kiindumust. Kuid ta vabaneb kiiresti nende uimastavast mõjust, kui need ähvardavad tuua vapustusi ning halvata tema töötahet. Ta leiab siis ikka mingi üleminekuvormeli, mis kannab kirgliku kiindumuse üle diskreetsema ja arukama sõpruse tasemele. Ja kui ta võistlejaks on ta oma sõber, siis hoolitseb ta ennekõike selle eest, et säilitada sõpra. Preili de Livry, kes pärast Inglismaal veedetud seiklusrikkaid aastaid markiis de Gouvernet'na Pariisi tagasi tuli, osutus Voltaire'i suhtes hiljem palju kõrgimaks, keelates talle sissepääsu oma majja. See andis Voltaire'ile ainet üheks graatsilisimaks luuletuseks „Vous et Tu“ (Teie ja Sina), kus ta markiisile meenutab, et kõik need imelised ehted ja võluv toredus, mis ümbritseb teda praegu, ei vääri ainsatki suudlust, mida ta poeetile oma nooruses kinkis.

Nii säilitab Voltaire keset lodevat ümbrust isesuguse sisemise kirkuse, mis kaitseb teda lõdva nautlemise eest ühelt ja suurelisuse eest

teiselt poolt. Välise muretuse ja kerguse all elab temas väga õrn tundlikkus, mis väldib äärmusi, kuid pole seepärast mitte vähem elav. Ta jagab suurseltskonna eluharjumusi, kuid on valinud sealt oma eeskujuks aristokraatliku kultuuri ja prantsuse viisakuse kõige paremad näited, pretendeerides oma sule kaudu samale seltskondlikule astmele, mida markiid, krahvid ja hertsogid ütlevad võlgnevat oma mõõgale. Kõige selle juures on ta aga väsimatu töötaja. Hõlpsus, millega tal kõik õnnestub, ei pimesta teda. Ta parandab lakkamatult oma teoseid ja kirgliku lugejana koolitab ennast elu lõpuni. Ta näib mõnikord pealiskaudne, sest tegeleb liiga paljuga, kuid kõigele, mida puudutab, jätab ta oma isikupärase jälje. Ja kõige puhul juhib teda see maitsekindlus ja selgusetuhe, mis on jäädavalt kinnitatud Voltaire'i nimele.

11. aprillil 1718 vabaneb ta Bastille'st ja läkitab oma esimese kirja politseiülemale. Selles pole jälgegi kibedusest. Ta kinnitab oma heasoovlikke tundeid regendi vastu ja avaldab pea-aegu tänu vangistuse eest, mis lubas tal üksinduses koondada oma mõtteid. Kombe kohaselt tuli pärast Bastille's viibimist veeta meeleananduspuhkus provintsis. Kuid ta saab varsti loa tagasi tulla Pariisi, kus algavad ta tragöödia „Oedipe“ proovid Comédie Française'i laval. Sel puhul tarvitab Arouet esikorda oma kirjani-kunime Voltaire, mis põlvneb tõenäoliselt mõnest ta perekonnale kuulunud maaomandist. Pühendades „Oedipe'i“ regendi emale kirjutab ta pühenduse alla oma nimena „Arouet de Voltaire“.

„Oedipe'i“ esietendusele 18. novembril a. 1718 ilmus õukond terves koosseisus, sest seltskonnaklatš laskis oodata skandaali nende analoogiate põhjal, mis sisaldasid Oidipuse-teemas võrreldult

regendi eluviisidega. Kuid teos osutus ettekan-
des nii haaravaks, et skandaalse ärevuse asemel
kutsus ta esile ainult pisaraid ja kaastunnet õn-
netu Oidipuse saatuse vastu. Regent ise laskis
autori oma looži kutsuda ja määras talle autasuks
1200-naelase aastapensioni. Mõni päev hiljem
hertsogi pool einetades ei unustanud Voltaire
oma tänusse põimimast vihjet Bastille'le:
„Härra,“ oli ta öelnud, „olen ääretult tänulik, et
Teie Kuninglik Kõrgus on suvatsenud hoolitseda
mu igapäevase leiva eest. Kuid ma palun Teie
Kuninglikku Kõrgust mitte enam muretseda mu
peavarju eest.“

„Oedipe'i“ menu ületas kõik Voltaire'i loo-
tused. See püsis Pariisis kauemini laval, kui oli
püsinud ükski teine tükk. Seda mängiti varsti
ka välismail ja autorile sadas kõikjalt pärgi, õn-
nitlusi, küllakutseid. Pärast aastaid kestnud
visa püüdlikkust võis ta isa ja kogu maailma ees
tõendada, et oli saavutanud oma vaimsete teenete
kaudu seisukoha, mis midagi ei maksnud ja võis
juba kindlustada ta olemasolu. Kuid valitseja
pensionist oleneda tähendas käsist-jalust seotud
olla, see tähendas elada alatises kartuses, et soo-
singu kaotus võiks ühel heal päeval röövida
jalgealuse. Oma kääriiva temperamendi ja rahutu
vaimuga ei võinud aga Voltaire ühelegi soosin-
gule kindel olla. Ja siin kohtume uuesti Vol-
taire'i karakteri näilise kerguse all peituva väga
tiheda tuumollusega: ta tugeva tõelusevaistuga,
mis juhib teda jalgu kinnitama antud oludes kõige
reaalsemaile tegureile. Muretu poeedi ja kerge-
meelse kavaleri katte all elab temas kainelt-arut-
lev ärimees, kes oleks rõõmustanud oma isa, kui
too selleks liiga vara poleks surnud (1722). Juba
kahekümneaastase noormehena kasustas ta oma
mõju aadliperekondades vahetalituseks äritehin-

gutes, mis andsid lisa isa poolt talle määratud väikese kapitali protsentidele ja lubasid tal sammu pidada seltskonna eluviisidega. Ettevaatlikult ta hoidus spekulierimast John Law' väärt-paberitega ja liitus selle asemel pankur-vennaste Paris'dega, kes etendasid rahandusmaailmas silmapaistvat osa ja aitasid teda niihästi nõu kui otseste toetustega varsti tõusta jõukale järjele. Ja kui avanes mõni kindel spekulatsioonivõimalus, siis kasustas ta seda sündinud ärimehe ettevõtlikkusega. Ühe puudulikult kalkuleeritud loterii puhul, mille võimalused ta täpselt välja arvutas, teenis ta niiviisi kümme-kond aastat hiljem ühe hoobiga 500.000 franki. Nii kindlustas ta majandusliku iseseisvusega oma vaimse iseseisvuse ja osutas sellega suure ajaloolise teene järelpõlvedele: ta aitas kaotada loovate vaimude senist alandavat olukorda, kus nad pidid elama suurnikkude ja valitsejate armuleivast. Valitsejate pensionid ja autasud, mida ta ei lakanud taotlemast oma jõukusest hoolimata, olid talle ainult lisakindlustuseks, millest ta tegelikult ei olenenud.

Menukeerisesse, milles ta elas pärast „Oedipe'i“ võidukäiku, murdus varsti, nagu peagu alati ta elus, kontrastseid sündmusi. Nii selge ja tabav, kui ta mõte oli üldisi olukordi hindama, niisama puudulik oli see sageli üksikuid inimesi läbi nägema. Midagi lapselikult-naiivset jääb talle elu lõpuni omaseks teistega läbi käies. See annabki ta käitumisele erilise vaba veetluse, kuid samal ajal on talle endale paljude kimbatuste põhjuseks. Ta on sageli liiga usaldav, vaimustub kiiresti mõnest meeldivast omadusest, ja kui äkitselt vastava isiku tõeline pale selgub, siis tunneb ta end olevat reedetud, ägestub ja katsub kätte maksta. Ta ei tee ka vahet tõsiste

ja tühiste asjaolude vahel, vaid takerdub mõnigi kord õige väikeste asjade pärast kärarikkaisse tülidesse, sest tal puudub väarikusetunne, mis vahel lubaks asju üleolevalt võtta. Nii satub ta hertsogite ja krahvide igapäevase külalisena päris uulitsapoisilikku tülli kahtlase Poisson'i-nimelise näitlejaga, kes ähvardab teda peksuga. Voltaire tõttab ette. Ta ilmub kahe palgatud selliga P. maja ette ja laseb teda välja kutsuda; ettevaatlik vastane hoidub aga kõrvale. Voltaire teeb selle järel kõikjal nii suurt kära, et Poisson vangistatakse, kuid tingimusega, et poeet paluks talle armu. Ta ise peab aga selle skandaali järel mõnd aega jälle Pariisist eemal viibima. Tagasi tulles on tal varsti uus ja täbaram sekeldus. Ta kohtab kusagil sillal Beauregard'i, keda ta nüüd teab olevat nuhi. Ta hüüab B-le näkku, mis ta temast arvab. Beauregard vastab kepiga. Voltaire ajab nüüd kogu oma tutvuskonna liikvele ja jälitab oma vastast niikaua, kuni saavutab ta vangistuse. Ta kulutas selle afääri peale kindlasti rohkem energiat, kui tal läks tarvis, et muretseda oma valmivale suurele poemile avaldamisvõimalusi.

„L a H e n r i a d e“ valmis tal 1722. a. alguseks. Juba enne seda oli Voltaire lasknud ringkäiku teose osalisi ära kirju, et valmistada pinda selle ilmumiseks. Talle saabus juba kõikjalt õnnitlusi selle teose puhul, mida imeteldi kui prantsuse kauaoodatud suurepost ja võrreldi julgelt Vergiliuse „Aeneis'iga“, mille eeskujul poem suurel määral oli loodud. Kirjas J. B. Rousseau'le, oma aja kuulsale, kuid rangelt pateetilisele oodide-meistrile, kes elas maapaos, tutvustab Voltaire ise oma teost järgmiselt: „Poeem algab Pariisi piiramisega (Henri IV-nda poolt katoliikliku liidu vastu) ja lõpeb ta vallutamisega; kõik esi-

meses laulus Henri IV-ndale pühendatud ennustused täituvad järgnevais; ajalugu pole tähtsamais sündmustes muudetud, pildid on kõik allegoorilised; me kired, me voorused ja me pahed on personifitseeritud; kangelasel on vaid niipalju nõrkusi, kuivõrd on tarvis ta vooruste esiletõstmiseks. Kui kõike seda toetab sõnastuse jõud ja väärmatu kaunidus, mille pärimused Prantsusmaal ilma teieta oleksid kadunud, siis julgen loota, et te ei keeldu tunnistamast mind oma õpilaseks.“ Tõepoolest, kõik need omadused, mille sihiks oli ülev pidulikkus, kütkestasid ta kangelasi sel määral, et Voltaire'i nimetati sealtpaale kõhkluseta Prantsusmaa esimeseks poeediks. Järelpõlved on aga paraku jäänud teisele seisukohale. Pidulik ülevus polnud Voltaire'i vaimulaadi orgaaniliseks omaduseks. Ta värssid on liiga tõtlilikud ja lühitõmbelised suurejoonelise stiili jaoks, ta liikuv fantaasia ei suuda kogu aeg loomulikult püsida härrandlike nägemuste piirkonnas; teadlik stiiliarvestus annab end sageli tunda; allegooriate ja personifikatsioonide kavakindlasti drillitud malev mõjub nii viisi ainult papist paraadina, mis ei haara enam tänapäeva lugejat, kes suurejoonelise hoiaku taga ootab sama üllast hingestust. Lisaks sisaldab see poem liiga palju viiteid Voltaire'i kaas-aegseile suurustele, kellele ta pidas vajalikuks oma tänuvõlga tasuda. Kui asja nii olles teos meie silmis suur-eepose pretensioonidele ei vastagi, siis köidab ta kohati veel praegugi Voltaire'ile põhiste omadustega: oma stiili elevusega ja värsside sujuva voolavusega. Lõpuks tähendab see poem sisuliselt tähendusrikast sündmust Euroopa ideedeloos: seda hingestab algusest lõpuni inimliku sallivuse idee. Henri IV tõuseb siin vaba südametunnistuse ja kaugenägeliku sal-

livuse eestvõitlejaks usulise fanatismi vastu, mis seni oli tarretanud Prantsusmaa arengut.

Kuid just selle tendentsi pärast, mis avaldub kohati teravate pistetena kaasaegseile autoriteetidele, ei saanud teos avaldamisluba. Voltaire polnud aga loodud järele andma, eriti mitte seal, kus olid mängus veended. Ta laskis teose oma sõprade abil salaja Rouen'is trükkida (1723) ja 2000 valmisksemplari toimetati hertsog Richelieu' tollas Pariisi, kus nad kiiresti levitati. Varsti oli „La Henriade“ kogu Euroopa haritud seltskonnas kuulsaks saanud ja mõne aasta pärast võis Voltaire avaldada Inglismaal sellest luksustrüki, mille tellijate nimestikus olid esikohal Euroopa valgustatud vürstid.

Voltaire'i koheldakse juba enne teose ilmumist hellitava imetlusega. Ta eepos liigub käsi-kirjadena lossist lossi ja Prantsusmaa kuulsamad perekonnad ei näe selle autoris mitte enam ainult vaimukat meelelahutajat oma laudkonnale, vaid ka harukordset ehet oma salongile, keda üksteise võidu püütakse enese poole vedelda. Ja Voltaire sukeldub sellesse menujoovastusse kogu oma rõõmsa temperamendi endastmõistetavusega. Talle on varutud alatine koht hertsog Sully lauas, kuulus marssal Villars kirjutab talle kirju kui oma lähimale sõbrale ja veetlev hertsoginna Villars läidab tas igatsusi, mis ähvardavad röövida ta töötahte. Kuid õnnelikuma võistleja ees kapituleeruma sunnitud, võidab ta kiiresti tagasi oma loomupärase muretuse.

X Tähelepandavaim ta uutest sidemetest on tutvus inglise riigimehe lord Bolingbroke'iga, kelle kuulsas lossis la Source ta peatus mõne aja 1772. a. algul. See hiilgavate vaimuannetega ja väga vabameelse eluvaatega lord elas sel ajal maapaolisena Prantsusmaal.

Voltaire'i kütkestas ta isikus kõik: ta haridus, ta suured elukogemused, ta poliitiliste ideede julge lennukus, ta usuvaenulikus ja ta nautlev temperament, mis paarus tühjendamatu elurõõmuga. Bolingbroke'ilt sai ta uut tuge oma skepsisele seniste traditsiooniliste tõdede suhtes, tema kaudu tutvus ta esikorda ka Inglise riikliku elu palju vabama korraldusega, süvenes poliitilistesse probleemidesse, hakkas juurdlema isiku õiguste ja poliitiliste süsteemide muudetavuse kallal ning heitis esimese pilgu inglise kirjan- dusse, kus ta Swift'i ja Pope'i loomingus võis avastada väga lähedast vaimusugulust endaga. Voltaire omalt poolt luges sellele suurepärasele võõrustajale oma äsjavalminud poemi, mille filosoofia vastas nii hästi nende vestluste eel- arvustevabale mõttelaadile.

Bolingbroke'i piiblikriitika ja usuline skep- sis avaldas Voltaire'ile tõenäoselt kõige süga- vamat mõju. Igatahes kajastub see juba samal aastal Voltaire'i kuulsas filosoofilises luuletuses „Le Pour et le Contre“ (Poolt ja vastu)¹⁾, mille ta kaunile Uranie'le määratud epistli nime all pühendas krahvinna Rupelmonde'ile, kellega ta 1722. a. suvel tegi galantse seiklusreisi Belgiasse ja Hollandisse. See oli mõeldud vastuseks krah- vinna maailmavaatelistele kahtlustele ja esitas argumente piiblitõdede usutavuse poolt ja vastu. Viimased on ilmses ülekaalus ja luuletus lõpeb „loomuliku usundi“ meenutamisega, mille kõr- geima igavene tarkus on graveerinud me südame sügavusse, kuid millel pole midagi ühist kirik- like dogmadega.

Oma „tundeliselt teekonnalt“ tagasi jõud-

1) Ilmus trükis alles 1732 anonüümselt. Alles 1772. a. julges Voltaire ta avalikult omaks tunnistada.

nud, jätkas ta röömsat lossidekülalise elu, mida kohati varjutasid ainult ta haigused. Kuid ta habras keha oli sama visa neid ületama, nagu ta oli hõlpus neid vastu võtma. Oma koolipõlvesõbra de Maisons'i lossis haigestus ta tuulerõugeisse, mis võtsid nii halva pöörde, et tal tuli vastu võtta juba viimne sakrament. Ta loomupärast agarust ei halva aga isegi nii täbarad väljavaated. Kirjades, mis ta sõpradele haigevoodist saadab, pole varjugi raskemeelsusest. Sama muretu kergusega, millega ta jutustab seltskonnaintriigidest, kõneleb ta oma halvast tervisest, mis näib kõige rohkem ainult kahetsetava kimbatusena. Süngus, ahastus ja melanhoolia olid ta aktiivsele temperamendile põhilikult võõrad tundeseisukorrad. Ja õnn ise näis seda saatuselemmikut kaitsvat pahima eest. Vaevalt oli ta paranenult de Maisons'i lossist lahkunud, kui ta toa lagi seal sisse langes.

Ka õukonna soosingud hakkasid talle aina suuremas ulatuses vastu naeratama. Kuninganna, keda Voltaire'i „Oedipe“ ja ta uus tragöödia „Mariamne“ olid liigutanud pisarateni, nimetas teda oma „vaeseks Voltaire'iks“ ja määras talle oma isiklikust kassast 1500-naelase aastapensioni. Kohtukoja keelust hoolimata ilmunud „La Henriade“ hankis talle imetlejaid ka õukonnas. Ta oli võitnud endale juba ühe ministri poolehoiu ja, mis veel olulisem, õukonnas väga mõjuka daami madame de Prie' eestkostet. Kuid siis mängis ta tujukas saatus talle uuesti ühe neist vempudest, millega ta teda aeg-ajalt armastas ergutada. Ja nagu ikka, nii seegikord: tulemused pöördusid pärast kibedat õppetundi Voltare'i arengule soodsasse suunda.

Ühel 1725. a. detsembrikuu õhtul juhtus Voltaire'il „Comédie Française'is“ kokkupõrge che-

valier de Rohan'iga, noore upsaka aadlikuga, kes pöördunud ta poole ütlusega: „Härra de Voltaire, härra Arouet, kuidas on Teie nimi?“ Voltaire vastanud ligikaudu nii, et ta ei lohista enda järel küll suurt nime, kuid oskab see-eest teha au sellele, mida ta kannab. Mõni päev hiljemini, kui Voltaire viibib hertsog Sully pool külaskäigul, teatab talle teener, et teda palutakse ukse juurde. V. läheb alla ja läheneb maja ees seisvale tõllale. Äkitselt ründab teda trobikond mehi — ja terve sagar kepihoope sajab talle kaela. Chevalier de Rohan, kes tõllast oma sulaseid käsutas, hüüdnud neile hoiatades: Ärge lööge pähe, sealt võib tulla veel mõnd head.“ Voltaire vabaneb lõpuks kaabakaist, jookseb oma hertsogist sõbra poole ja palub teda tunnistajana politseisse tulla. Hertsog keeldub, sest nii vilets kui ründaja oligi, kandis ta siiski Rohani nime. Leidub koguni tõendajaid, et hertsog Sully kogu seda alandavat stseeni naerdés jälginud, sest hertsoglike aumõistetega oli täiesti kokkukõlas, et rüütel võis nuhelda poeti, kui leidis selleks põhjust. Voltaire'ile oli see aga õppetunniks, mis aitas selgitada ta silmi: ta nägi, et oli neile suurnikele ainult lõbustajaks ja salongi aktuaalsuseks, kelle seisukord keskaegse õuenarriga võrreldes oli ainult nii palju parem, kui palju kombes olid üldiselt peenenenud ja kui palju ta ise suutis kaitsta oma isikut.

Voltaire janutses kättemaksu. Ta võttis vehklemistunde ja provotseeris Rohan'i kahevõitlusele. See hoidus aga kõrvale ja ta võimas perekond pani kogu oma mõju liikvele, et saavutada siseministrilt poeedi vangistust. Ta saavutas selle ja 17. aprillil 1726 sõidutati Voltaire uuesti Bastille'sse. Kuid valitsus polnud ise kuigi uhke sellele sammule, millega roimari ase-

mel karistati ohvrit. Vanglaülemale anti käsk „hoolitseda hästi vangi eest, sest isand Voltaire'il oli andeid, mis vajasid hoolitsust“. Ta vabastati juba 29. aprillil, kuid tingimusega, et ta lahkuks Pariisist. Ja seekord valis Voltaire endale maa-paoks Inglismaa, kus ta lootis leida lord Bolingbroke'i taolisi filosoofe ja seda avarust, mida ta hingamiseks vajas.

IV.

Maapagulane ning kriitiline filosoof.

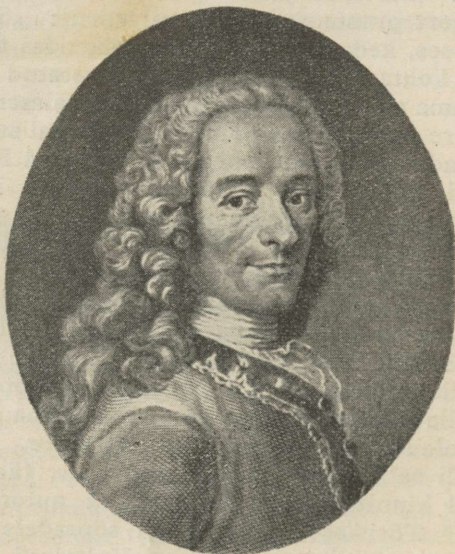
Inglise saadik Prantsusmaal oli andnud Voltaire'ile kaasa soovituskirju, mis avasid talle Londonis tee samasse seltskonda, kus ta oli harjunud liikuma Pariisis. Lord Bolingbroke oli vahepeal samuti Inglismaale asunud ja tema maaloss kujuneski Voltaire'i lähtesadamaks. Sinna laskis ta adresseerida ka oma kirjad. Ta peatus kuude viisi lord Peterborough, lord Melcombe'i ja Londoni suurpankuri Falkener'i lossides ega pruukinud võõrastust tunda neis ringides, kelle eluviisid olid korraldatud Pariisi kõige valitumate eeskujude järgi. Ka oli prantsuse keel inglise kõrgemas seltskonnas nii levinud, et paljud prantsuse aadlikust maapagulased ei pruukinud seal aastaid elades vaeva näha inglise keele äraõppimisega. Oma „Traktaadis lastekasvatuse üle“ nõudis inglise kuulus filosoof ja psühholoog Locke, et prantsuse keel oleks esimene, mida lapsed oma emakeele järel õpiksid ja selle juhatuse järgi käis suur osa inglise haritud perekondi. Voltaire'i õpihimuline vaim ei rahuldu- nud siiski selle mugavusega; ta omandas inglise

keele varsti nii korralikult, et võis seda ka kirjas vabalt kasustada.

Lord Bolingbroke'i pool ta tutvus Inglise poliitiliste ringidega, eriti toori erakonna tege- lastega, ja kaasaegse Inglismaa kahe suurima kir- janiku Swift'i ja Pope'iga. Esimene ülis- tas noort prantsuse poeti pilvedeni: „Suurim noormees, keda olen tundnud,“ tähendas ta Vol- taire'i kohta. Pope vastas ta vaimustatud sõpru- sele sama elava poolehoiuga. Välismaalasena võis Voltaire parteide vastuoludest kõrgemal seista ja külastada samal ajal, kui oli kodus lord Boling- broke'i pool, tema isiklikku vaenlast Robert Walpole'i, viigide erakonna juhti, kes oli sel ajal riigivõimu eesotsas. Voltaire'i läbematu keel soetas talle nii delikaatseis olukordades siingi pahandusi, mis läksid niikaugele, et toorid hak- kasid temas kahtlustama nuhki, kes nende sala- dusi reedab viigidele. Nad panid Voltaire'i korra proovile, millele see ei pidanud vastu. Pope usal- das talle nimelt saladusekatte all, et tema oli ühe Walpole'i vastu sihitud pamfleti autor. Tõeli- selt oli selle kirjutanud Bolingbroke. Järgmisel päeval kinnitas kogu õukond, et autoriks oli Pope. Tõenäoselt selgus aga sõpradele varsti nii suure süüdistuse alusetus Voltaire'i puhul, kelle sädelev temperament ja soov hiilata olid ta ebadiskreetsuse tõeliseks põhjuseks. Kuigi teda võib-olla kõiges ei usaldatud, jäi ta vahekord Bolingbroke'i ümbruskonnaga endiselt sõbrali- kuks.

Pankur Falkener'i pool tutvus ta Londoni äriringkondadega, kelle suurejoonelised kauban- duslikud operatsioonid kogu maailmaga ei jät- nud kaugeltki külmaks Voltaire'i mitmekülgsel uudishimu — seda vähem, et tal endal oli häid eeldusi ärilisteks tehinguteks. Voltaire'i vai-

mustab eriti võimaluste avarus, mida kaubandusele jättis vabam ühiskondlik kord, soodustades nii kogu maa jõukuse kasvu. Kuid tal tuli varsti kogeda ka selle võistluse kaudu ülepingutatud vabaduse vähem meeldivaid tulemusi. Tal oli

Voltaire.

Gravüür La Tour'i maalingu järgi.

maksutäht õige suure summa peale Londoni pankuri Acosta' jaoks. Acosta tegi aga pankroti ja Voltaire olnud selle järel nii ebameeldivas kitsikuses, et lükanud tagasi lord Chesterfield'i küllakutse, sest — Londonis oli kombeks teenritele anda õige suuri jootrahasid.

Seltskondliku elu juurde kuulus loomulikult teatriharrastus. Voltaire oli alatine külaline

Drury Lane'i teatris ja nägi seal esimest korda Shakespeare'i teoseid, mille jõuline liikuvus haaras teda, kuigi ta arvustas nende liiga täislaetud stiili, mida ta pidas tooruseks. Nii jätkus Voltairc'i kõikjale. Nagu ta ise ütleb, püüdis ta olla pealtvaataja, „kes käiks vabalt läbi niihästi viigidega kui tooridega, kes lõunastaks mõne piiskopi juures ja sööks õhtust mõne kveekeriga; kes laupäeval läheks sünagoogi ja pühapäeval Püha Pauluse katedraali; kes kuulaks hommikul jutlust ja pärastlõunal komöödiat; kes sõidaks õukonnast börsile ega laseks kõige selle juures heidutada end ei sellest külmusest ega jäisest ja põlglikust ilmest, mida inglise daamid mahutavad vahekordade algusse ja millest mõned ei vabane kunagi“.

Samal ajal hoolitseb ta oma „Henriade'i“ uus-trüki eest. Ta töötas teose ümber inglise lugejale meelepärasemaks, paigutades näit. teose algusse endaleiutatud episoodi Prantsuse kuninga saadikust, kes sõidab Pariisi blokaadi algul Inglismaale, et abi paluda kuninganna Elisabeth'ilt. Ta lisas ka teravaid süüdistusi paavsti ja Rooma kiriku kohta, mis pidid meeldima Inglismaa reformeeritud südameile, ning tasus lõpuks oma isiklikke arveid endistele hooldajatele, kelle tõelisem pale talle vahepeal oli selgunud. Mäletades hästi chevalier de Rohan'i kepihoope kustutas ta nende rahulikule pealtvaatajale hertsog Sully'le poemi esimeses redaktsioonis pühendatud värsid ja lisas seevastu uusi hertsog Richelieu'le, kes aitas ta „Henriade'il“ esimest korda päevavalgele tulla.

Oma poemi ilmumisele valmistas ta samal ajal osavasti teed kahe pikema esseega, millest üks tutvustas briti lugejaskonda „Henriade'i“ aineks olevate ajalooliste sündmustega ja teine

eepilise luule seniste suurteostega. Mõlemad esseed, mida inglise poeet ja esseist E. Young oli redigeerinud, ilmusid koos inglise tolle aja maitsele vastava pika pealkirja all: „An Essay upon the Civil Wars of France. Extracted from curious Manuscripts. And also upon the Epic Poetry of the European nation from Homer down to Milton. By M. de V.¹⁾“ Ja kui lõpuks ilmus „Henriade'i“ luksusväljaanne, ületas ta menu isegi autori ootused.

Kuid Voltaire'i kogemused Inglismaal ei piirunud ainult meeldivate elamustega. Vaevalt mõni kuu pärast kodumaalt lahkumist saab ta kuulda, kui vähe isegi ta kõige intiimsemad sõbrad hoolisid alandusest, mida taluma chevalier de Rohan oli teda sundinud. Madame de Bernière, kellega Voltaire'i sidus kauaaegne südamlük vahetõde, polnud isegi tarvilikuks pidanud oma arvamist ses asjas rüütli tunda anda ning oli korra viibinud temaga koos ooperis. Sel puhul kirjutab Voltaire talle Londonist ühe neist väheseist lauseist, kus ta ei suuda enam märglevalt asjast üle olla. Kogu ta kibestus kajab sellest diskreetsest etteheitest: „Andestaksin teile. et olite „Ooperis“ ühes chevalier de Rohan'iga, kui võiksin oletada, et tundsite sellest mõningat hämmeldust.“

Aga inglastelegagi tekib tal arusaamatusi. Inglise nägid Prantsusmaas sel ajal oma suurimat ja põlist vaenlast. Iga prantslane oli rahvas juba seepärast vihatud. Korra kohanud üks käratsev seltskond Voltaire'i tänaval ja — aimates temas prantslast — tahtnud talle tegelikult

¹⁾ Essee Prantsusmaa kodusõdade üle. Koostatud haruldaste käsikirjade järgi. Ja samuti Euroopa rahvaste eepilise luule üle alates Homerosest kuni Milton'ini. Härra de V. poolt.

tõendada inglaste üleolekut. Voltaire päästnud end esimesest ohust kiire hüppega ühe tara otsa, kust hüüdnud oma ründajaile: „Vaprad inglased, kas ma pole juba küllalt õnnetu seepärast, et ma pole sündinud teie seas?“ Ja seesama seltskond tahtnud teda seejärel kanda kätel ta elukohani. Ka oma kirjastaja prantslase Prévost'ga tekkis tal sekeldusi, mida mõlemad tõttasid suure käraga kohtu ees lahendama.

Näib, et Voltaire'i esialgne vaimustus Inglismaa vabadusest ja õnnelikust elukorraldusest pikapeale jahtus palju kriitilisemaks suhtumiseks. Hiljem tuletab ta oma „Filosoofilistes kirjades“ meelde lugu ühest Thames'i paadimehest, kes ülistanud talle Inglismaa vabadust ja keda ta järgmisel päeval kohanud vanglas raudus jalu. Voltaire'i imestunud küsimusele vastanud paadimees, et ta on vägivaldselt kistud kodunt oma naise ja laste juurest, et viia teda laevnikuks ühele kuninga sõjalaevale Norrasse; teda peetakse raudus, sest et ta muidu võiks põgeneda. Ja Voltaire lisab omalt poolt: „Keegi prantslane, kes oli minuga kaasas, tunnistas, et ta tundis kahjurõõmu, kui ta nägi, et inglased, kes meile meie orjastumist nii suure suuga ette heidavad, on samasugused orjad nagu meie. Mul oli endal inimlikum tunne: olin rõhutatud teadmisesest, et maa peal polnud enam vabadust.“ Ses toonis, mis meenutab ta hilisemate jutustuste kristalset irooniat, kajab järele pettumusi, milliseid ta meenutab ka mitmeis hilisemais kirjades. London, mis algul võlus Thames'i idülsusega, tundus talle hiljem järele mõeldes väga kaugele maha jäävat Pariisist „hiilguse, maitse, toreduse, mugavuste, meelelahutuste, kunstide ja eriti seltskonnakunsti poolest“.

Inglase iseloom, mis ta enda omast nii radi-

kaalselt erines, tundus talle järjest vähem süm-
paatne. Ta heitis neile ette nende igavesti
õpetlikku tooni, nende abstraktseid arutlusi ja
nende liiga rõhutatult piltlikku väljendust, mis
šokeeris teda nende vestlustes ja kirjanduses.
Nii heidab ta Pope'ile ette kurvalt ja kuivalt me-
tafüüsilisi värsse, ilma et see küll takistaks teda
hindamast selle poeedi säravaid omadusi, ja ar-
vustab teravalt Fielding'i, Richardson'i ja hiljem
humorist Sterne'i liiga nõretavat stiili. Shakes-
peare'i, kelle tragöödiad teda algul haarasid oma
ürgse jõuga, nimetab ta hiljem vastikuks küla-
poisiks, kes pole kirjutanud kahte ausat värssi.
Mida ta aga inglaste juures hindamast ei lakka,
on nende filosoofid, mõningad julged luuleteo-
sed, nende usuline sallivus ja kodanikuvabadu-
sed, mis karjuvaist puudustest hoolimata jäid
Prantsuse kaasaegse olukorraga võrreldes ometi
inimväärse elu ideaaliks. Neile väärtustele pü-
hendas ta Prantsusmaale tagasi jõudnult vääri-
lise mälestusmärgi oma „Inglise kirjades“, mis
X „Filosoofiliste kirjade“ nime all on
jäänud üheks Voltaire'i suurteoseks, mille ilmu-
misest peale harilikult dateeritakse ta suurt mõju
XVIII sajandi ideestiku kujunemisse.

Voltaire'i lahkumine Inglismaalt pole täp-
susteni teada. Oletatakse, et ta juba 1728. a.
lõpul sõitis tagasi üle La Manche'i. Igatahes oli
ta 1729. a. jaanuaris juba Prantsusmaal, elades
esialgu provintsis. Aprillis võis ta uuesti ilmuda
Pariisi. Tal oli kaasas pakk käsikirju, nende
seas ta esimene pikem ajalooline teos „His-
toire de Charles XII“ (Karl XII-nda aja-
lugu), mille ta oli alanud juba enne Inglismaale
sõitu ja seal lõpetanud, ning hulk märkmeid oma
tulevaste filosoofiliste kirjade jaoks, mida redi-
geerima ta nüüd asus.

„Karl XII-nda ajalugu“ ilmus pärast uusi ümbertöötusi 1731. a. Sealtpäele algab Voltaire'i kuulsus ajaloolasena. Nagu ta kõiges, millesse puutus, avas uusi perspektiive, nii pööras ta selle teosega ajaloogi alal uue lehekülje. Tõsi küll, see teos pole veel tänapäeva mõttes viimaste pisiasjuni dokumenteeritud ja objektiivse asjalikkuseni redutseeritud teaduslik uurimus, kuid erapooletu informatsiooni ja asjaliku põhjenduse taotlused on siin juba meetoodiliseks eesmärgiks, mida ainult meetodi kujunematus ja eeltööde puudus ei lasknud täiel määral saavutada. Voltaire oli teinud aga kõik, mis tookordseis tingimustes oli võimalik, et rekonstrueerida võimalikult usaldatavate andmete varal kuulsa Rootsi kuninga saatust: sündmusi, millega ta oli seotud, ja isegi juba ümbrust, mille keskel ta liikus. Ta toetus ennekõike kaasaegsete jutustustele, hankis kirjade kaudu teateid isikuilt, keda ta ei saanud isiklikult üles otsida, otsis ürikuid ja uuris geograafiat, et luua endale võimalikult õiget kujutlust neist kaugeist maanurkadest, kus hargnesid ta teose sündmused.

Kirjaniku nooruse mässuline vallandumine traditsioonilistest reeglitest, ta hoolimatus sündsusekoodeksi üldtunnustatud autoriteetide ja eriti usutõdede suhtes, missugused seigid olid alarmeerinud ta isa ja varsti ka riigivõimu, kandis ses teoses oma esimest küpse vilja, mille positiivsed väärtused on tänapäevani jäänud inimkonnale hüvelisteks teguriteks. Kriitiline pilguseligus, mis ei lase tõsiasju valgustada enam ennakult omaksvõetud printsiipide järgi, vaid püüab olukordi, sündmusi ja isikuid tabada nende liikuvast mitmekesisusest, mis oma isiklike veendumuste või kirikule ja riigile kasulike põhimõtete tõestamise asemel püüab läheneda tõele

endale, — see vabastunud mõtte suur edusamm oli Voltaire'il õnnestunud kõigi nende nooruspahede kaudu ja — tahaksin öelda ka — tõttu, mille eest tal hiljem oli põhjust tänada oma rahunut temperamenti.

„Karl XII-nda ajalugu“ igatahes tõendas, et Voltaire'i kriitilise analüüsi võimed olid saavutanud juba selle teravuse, mis asetas need ka teaduse alal oma ajajärgu esirinda. Bayle'i „Kriitiline sõnastik“ ja Fontenelle'i populaarsed traktaadid oraaklite, maailmade paljuse jms. kohta, kus valmistati teed ainult tõsiasjade vaatlusele toetuvale maailmaseletusele, olid leidnud nooremas generatsioonis Voltaire'i näol edasiarendaja, kellele see hoiak oli kujunenud juba endastmõistetavaks suhtumiseks maailma ja kes just selle tõttu oli palju paindlikum asju interpreteerima. Inglismaal veedetud kaks aastat olid kahtlemata olulisel määral süvendanud seda võimet. Ta oli süvenenud seal Newton'i füüsikasse ja John Locke'i psühholoogiliste tõsiasjade vaatlemisele toetuv kriitiline filosoofia, mis keeldus ehitamast ilmutusele või piibli autoriteedile toetuvaid spekulatiivseid süsteeme, oli kahtlemata palju meetoodilisemaks tihendanud ta vaatlusvõimet ja loogikat.

Ent ka ajaloolasena jäi Voltaire ennekõike kirjanikuks, keda kisub kaasa vaadeldava elu vaatemäng. Ta ei suuda valgustada ühtlase erapooletusega kõiki tingimusi, vaid laseb end võluda oma kangelase erakordsest kujust, rõhutada eriti ta saatuse dramaatilist dünaamikat. Nii on öeldudki, et Voltaire oli ka siin tragöödiakirjanik, kes jälgib võlutud pinevusega ühe üle inimliku tahte heitlust kuni ta traagilise languzeni. Ta tasandab oma maitse kohaselt ka Karl XII-nda liiga barbaarseid iseloomujooni, mahu-

tades ta kuju seski suhtes prantsuse tragöödia eeskujulikesse raamidesse. Võib-olla jäävad talle seepärast mõistmatuks mõned selle põhjamaise sangari tumedamad psühholoogilised tõukejõud, kuid seda elavamalt kujutab ta kõike üldarusaadavat ta isikus, ja ennekõike ta tühjendamatu energia avaldusi läbi äärmiselt sündmusterohke elu. Voltaire'i nobe ja nõtkete stiil, mis nii sündimatu lihtsusega tabab asjade paljusest kõige pregnantsemad jooned, saavutab ses teoses sageli selle kütkestava elevuse, millist ta ei ületa isegi oma hilisemais jutustustes ja mis vastas nii hästi Karl XII-nda läbematu elu sündmusterikkusele. Nii tsiteeritakse tänapäevani V. proosa meisterlikema näitena ta jutustust Karl XII-nda põgenemisest Türgist Stralsundini. Ja nende vooruste tõttu pole see teos aegunud praegusenigi, kuigi spetsialistid on hiljem täielikumalt valgustanud Rootsi Raudpea ajalugu.

Kuid esialgu tõi see teos autorile ainult meelegärmi. Voltaire pani selle levikule suuri lootusi, kuid pärast ilmumist pandi see võimude poolt aresti alla, põhjendusega, et Poola kuninga August, kes veel elas ja keda teos ei näidanud just kõige meeldivamais värvides, võiks tunda end puudutatuna. Voltaire'il jäi üle lohutada ainult lootusega hilisemale uustrükile. Ja et takistused ta aktiivset vaimu ainult uutele tegudele ergutasid, asus ta kohe viimistlema teost, mille teravikud olid palju otsesemalt suunatud ta kodumaa tagurlike olude ja kogu valitseva mõttelaadi vastu. Selle teose moodustasid ta „Filosoofilised kirjad“, mis Inglismaalt sõbrale läkitatud erakirjade tagasihoidliku ilme taga kujutasid kaasaegseid inglise olusid nii ilmse rõhuasetusega kõigele, mis seal oli edulisem, et paratamatu võrdlus kodumaiste oludega avas igal

vähegi taiplikul lugejal silmad Prantsuse absoluutse monarhia, katoliikliku kirikusunduse ja nende ikkes arenenud kultuuri pahedele. See teos ilmus „Inglise kirjade“ nime all esmakordselt a. 1733 Londonis ingliskeelses tõlkes. 1734. a. järgnes Rouen'is salaja trükitult prantsuskeelne originaalväljaanne, mis kõrgema kohtukoja otsuse põhjal kohe timuka käe läbi põletati „kui teos, mis on võimeline sisendama usule ja ühiskondlikule korrale kõige ohtlikumat vabamõtlust“.

Voltaire ei kavatsenud ses raamatus anda täielikku ülevaadet Inglismaa oludest. See polnud mõeldud reisikirjelduseks ega erapooletuks tutvustusteoseks. „Jätan teiste hooleks kirjeldada täpselt Püha Pauluse kirikut, Westminsterit, Stonehenge'i: vaatlen Inglismaad teistest külgedest. Ta köidab mu tähelepanu sellega, et on ilmale toonud Newton'i, Locke'i, Tillotson'i, Milton'i ja palju teisi suuri mehi...“ Nii tutvustas ta ise seda teost oma eessõnas „Esseele eepilise luule üle“. See teos oli mõeldud ennekõike võitlusteoseks, ideedeäratajaks, autori enda möönduste ja eituste esituseks. Voltaire'i huvid peegelduvad ilmekalt juba selle teose kompositsioonis: 7 kirja on pühendatud usunditele, 7 kirjandusele — need mõlemad on eluaeg ta peamised huviesemed —, 6 loodusteadustele ja filosoofiale, 2 poliitikale, 1 kaubandusele, 1 arstiteadusele ja lõpuks veel üks usundi- ja maailmavaateprobleemidele, millel pole enam otsesid inglise ainekuga, sest selles ründab ta ainult oma kaasmaalast Pascal'i, kelle filosoofia oli juurdunud Prantsusmaal juba laialdasisse ringidesse ja kelles Voltaire nägi õige vaistuga omaenda mõtelaadi radikaalseimat vastast.

Inglise ususektidest peatub ta kõige pike-

malt kveekerite juures, kelle vana-testamentlikku äärmusse viidud õpetus ja eluviisid pakkusid talle parimat ainet usundite naeruvääristamiseks üldse. Ajalooliste andmete ja üldiste arutluste kõrval annab ta elavaid pilte, mis oma kuni groteskuseni teravate kontuuridega sugereerivad seda, mis ta targu jätab ütlemata. Nii ütleb ta kveekereid keelduvat sõtta minemast, „sest kristlased ei hakka kägistama oma vendi seepärast, et mõned punasesse rõivastunud mörvarid, kahe jala pikkune kübar peas, ajavad rahvast rivisse, tagudes kahe väikese kepikesega hästi pingule tõmmatud eeslinaha pihta“. Ka pole neil preestreid ega ole neil seepärast midagi viga: nad ei kaubitse evangeeliumiga, ei müü Püha Vaimu ega tee kristlaste kogumiskohast äriputki. Kuid samal ajal annab ta osavasti edasi kveekerite fanaatiliste eluviiside veidruse, kujutades sessamas stiilis presbüterlast, „kes taotleb tõsist sammu, kannab tagedat ilmet, laia kaabut, pikka mantlit lühikese kuue peal, jutlustab läbi nina ja nimetab Paabeli lõbutüdrukuiks kõiki kirikuid, kus mõned kirikisandad võivad õnnelikud olla 50 000-naelase aastasissetulekuga ja kus rahvas on küllalt heasüdamlik, et seda kannatada ning nimetada neid Mu Aususeks, Teie Suuruseks, Teie Pühaduseks“. Pangem tähele, kuidas viimase viite teravik on otseselt suunatud katoliku kiriku ja Prantsuse olude pihta. Nii tabab ta oma mürgise noolega kaks vastast korraga. Kohtame siin juba täies õitsengus Voltaire'i poleemilist irooniat, mis salakavalalt ja peenelt, kerge mängluse katte all, heidab salvava piste. Õpetus, mis järeldeb ta seitsmest kirjast Inglise usundite üle, on see, et üks valitsev usund viiks vägivallale, kaks võistlejat oleks teineteisel alatiselt kõri kallal. Et aga neid on sel maal tervelt kolmküm-

mend, siis elavad nad õnnelikus tasakaalus. Tõde, mis kõlbaks ka teistel avaliku elu aladel, kuid mis tõeliselt ei kõrvaldanud ka Inglismaal näit. kveekerite ja eriti katoliiklaste tagakiusamist, mida lisada Voltaire ei pidanud tookord muudugi koha-seks.

Inglismaa riiklikku korda ei analüüsi ta kuigi põhjalikult, kuid seda suurema innuga ülistab ta vaba kodaniku ja eriti talupoja elu-õnne, mille see rahvas on osanud endale kindlustada kuningavõimu ja aadli omavoli piiramisega. Ta imetleb Inglismaa rahuarmastust, unustades siiski selle riigi imperialistlikud laiutuspiüüded; ta hindab kõrgelt inglise kaupmeeskonda, keda ta ütleb oma maale suuremat kasu toovat kui puuderdatud õukondlased, sihtides sellega uuesti Prantsusmaal valitsevate eelarvamuste pihta, — kuid just seepärast ei võinud ta ka siin puudutada nende vooruste pahelisi külgi. Montesquieu, kes paar aastat hiljem samuti Inglismaad külastas, on objektiivsema vaatlejana neist oludest palju vähem vaimustatud, kui ta kirjutab: „Raha austatakse siin ülisma väärtusena, au ja voorusi vähe.“

Ideede uudsuse ja ulatuse poolest kõige kaaluvamaks osutusid aga need kirjad, mis Voltaire pühendas inglise filosoofiale ja loodusteadusele. John Locke'i filosoofiale andis ta suurima tähenduse uusaegse maailmavaate põhjendamises. Selle kriitilise mõtleja ideedest ei võta ta sellegipärast omaks kõike. Ta jätab näit. kõrvale L. kasvatusideed ja ühiskonnadoktriini, mida Rousseau hiljem edasi arendas, ja koondab tähelepanu ainult tunnetusteoreetilisele probleemile. Locke'i meetod andis talle siin veel kord kätte tõhusad relvad Prantsusmaal inimvaimu kohta valitseva käsituse vastu, mis põhjenes

Descartes'i filosoofial. Nii on ka siin Voltaire'i käsitluse lähtekohaks poleemiline arvustus ja sihiks konkreetne märklaud Descartes'i filosoofia näol. Descartes'i järgi on inimvaimule omased tötunnetused inimesele sisse sündinud, talle põhiselt omased, võttes meie olemuses kuju salapärase loomuliku protsessi kaudu. Locke'i järgi aga saavutame oma ideed meelte kaudu, mis annavad välismaailma aistingud edasi meie mõtlemisele. Meie tötunnetused pole järelikult meile põhiselt omased, vaid olenevad me kogemustest, me suhtumisest välismaailma; ka pole me vaim seepärast olenematu suurus, vaid seotud meie meeltega ja järelikult ka kehaga. Selle järelduseni oli ta jõudnud vaadeldes inimtunnetuse arengut vastsündinud lapsest peale, võrreldes inimest loomaga ja tõstes nii samm-sammult esile, mis teda viimasest eraldas, ning katsudes seda arengut seletada iseenda ja teiste kogemustega. Võime kujutella, millise vaimustusega Voltaire, kes alati eelistas konkreetsest metafüüsikale ja kriitilist paindlikkust absoluutseile süsteemidele (meenu tagem ta deviisi „asja juurde!“) tervitas seda meetodit, mida Locke oli julge järjekindlusega rakendanud inimvaimu enda mehhanismi seletamiseks. Oma vaimustuses läks Voltaire isegi kaugemale, kui oli julgenud minna ta ettevaatlikum õpetaja. Ta väitis lihtsalt, et me meeled ja mõte on identsed, ja avas kõik väravad kahtlusele hingesurematusse. Ometi ei läinud ta ses skepsises Jumala eitamiseni. Ilma pikema juurdluseta võttis ta üle Locke'i tõenduse Jumala olemasolu kohta, mille järgi maailmal pidi olema mõni algpõhjus. Nii nagu me kella järgi võime kinnitada kellasepa olemasolu, nii pidi maailma olemasolu kõnelema Jumala kui esimese liikumapanija olemasolust. Ta pidi olema, sest olemas-

oleva maailma põhjuseks ei saanud kujutella olematut. See loogiliselt lihtne argumentatsioon vastas igatahes suurepäraselt Voltaire'i selgust ja lihtsust otsivale vaimule. Ja lisaks aitas see üle mitmestki keerulisest probleemist, mida ilma Jumalata oleks raske olnud seletada. Otsides näit. seletust meeleliste aistingute algupärale võidi lihtsalt öelda, et Jumal andis niisuguse omaduse meie materiale. Hiljem armastas Voltaire sageli korrata seda argumentatsiooni, mis viis ka jumala-idee tagasi kogemuspärase ja kainelloogilise arvestuse tasemele. Ja et esile tõsta selle vastuolu kirikliku ilmutusuga, rõhutas ta Jumala kui ainult algteguri osa, mis pärast maailmaloomist ei sega enam selle käiku, jättes inimestele vabaduse korraldada ise oma saatust.

Sama sügavalt kui Locke'i filosoofia haarasid Voltaire'i Newton'i avastused loodusteaduse alal. Ta oli Inglismaal tutvunud kuulsa teadlase nõo mrs. Conduit'i ja ta andekaima õpilase Samuel Clarke'iga. Nende kaudu sai ta võrdlemisi hea kujutluse selle suure teadlase elust ja avastustest. Oma võrratu populariseerimiskusega andis ta Newtoni süsteemist esikorda nii selge ja perspektiividerohke ülevaate, et see tõstis füüsikaharrastuse Prantsusmaal varsti moeasjaks, milles üksteisega võistelda ei põlanud isegi seltskonnadaamid. Oldi vaimustatud Newtoni avastatud uuest füüsilisest maailmast, mille keskseks printsiibiks olid mehaanilised jõud ja põhiseaduseks kõiksust valitsev gravitatsiooni-seadus. Ja Voltaire oli õnnelik, et võis selle kaudu veel kord tabada Descartes'i süsteemi, mis oli küll, nagu ta ütleb, „avastanud minevikueksimusi, kuid asendanud need enda omadega“.

„Filosoofiliste kirjade“ viimane osa käsitleb Inglise teatrielu ja kirjandust. V. kohtas Inglis-

maal õige paljusid autoreid ja teoseid, mis ta klas-
sitsistlikus õhustikus kujunenud maitsele tundu-
sid võõrastavad. Kuigi ta hiljem oma hinnanguis
muutus kitsarinnalisemaks, tunnustades
ainsate väärtustena selguse- ja maitsepuhtuse-
ideaali, püüdis ta oma Inglise-kirjades tõsiselt
mõista ka niisuguseid ürgjõulisemaid andeid,
nagu olid Shakespeare ja Milton. Ta nimetab
Shakespeare'i draamasid monstrumeiks, kuid sä-
delevaiks monstrumeiks, mille kaunidused ava-
vad teatrile uue tee. See-eest kiidab ta aga peagu
kitsendusteta kaasaegseid inglise komöödiakir-
janikke, eriti Wycherley't, kelle mahlakas ja
küüniline nali tõendas talle, et Inglismaa polnud
ainult teeskleva vooruslikkuse maa. Kuid isegi
neisse kirjadesse poetub ta vaen preestrite vastu.
Tõlkides Hamleti kuulsat monoloogi elu ja
surma üle, poetab ta sinna värssi valelike preest-
rite silmakirjateenerlusest, mida Shakespeare'i
Hamlet pole kunagi lausunud. Ja Pope'i
„Lokiröövist“, mille vaimukat sädelust ta imet-
leb, tõlgib ta ainult read vagatseva Pahatahtluse
kohta:

Siin vanapiiga, kortsund Pahatahtlus,
mustvalges rüüs; ta hinges mürk ja kahtlus,
tal p a l v e r a a m a t peos, tal pilk täis vett,
tal põues koos pamfletiga pamflett. 1)

Ta on võlutud Samuel Butler'i poemist „Hudi-
bras“, mis pilkab puritanismi ja teoloogiat ega
jäta mainimata Swift'i „Juttu tünnist“, mis
piitsutab katoliiklust, luterlust ja kalvinismi. Ta
lisab sel puhul: „Swift ütleb, et ta pole puutu-
nud ristiuskku. Ta arvab austanud olevat isa, kui
andis selle kolmele lapsele sada piitsalööki. Mõ-

1) A. Oras'e tõlge väljaandes Alexander
Pope, Lokirööv. Tartu, 1936.

ned riiakad inimesed on aga arvanud, et need vitsad olid nii pikad, et ulatusid isani.“ See oli Voltaire'i enda sõjataktila olude keskel, kus siirus oleks tähendanud enesetapmist.

Inglismaa suurimat au näeb Voltaire aga üldises austuses, millega seal koheldakse poete ja kunstnikke. Ta on näinud Pope'i pilti vähe-
masti kahekümnes majas ja näitlejatar Oldfield, kellele Prantsusmaal kirik oleks keeldunud matusepaika andmast, nagu ta keeldus seda lubamast Adrienne Lecouvreur'ile, maeti Inglismaal Westminsterisse, kuhu sängitati ka Newtoni põrm.

„Filosoofilised kirjad“ lõpevad artikliga Pascal'i²⁾ kohta, mis väliselt on eelnevaga seotud üsna lõdvalt, kuid seda orgaanilisemalt põhitendentsi kaudu, mis kannab kogu teost ja annab talle maailmavaatelise orienteerumisteose tähenduse. Teose mõju järgnevasse põlvedesse oli seda suurem, et ta kristalliseeris mõtteid, mis liikusid õhus juba kõikjal ja järeldusid muutunud ühiskondlikest oludest ja teaduslike avastuste kiirest arengust. Pascal'is ei rünnanud ta enam ainult filosoofiasüsteemi, nagu Descartes'i puhul, vaid inimest ennast, seda psühholoogilist hoiakut, mis oli soodsaimaks pinnaks kiriku dogmaatikale ja fanatismile. Pascal'is nägi ta õieti kõigi nende tumedate kiusatuste, sisemiste turmade ja seletamatute igatsuste kehastust, mis

²⁾ Blaise Pascal (1623—1662), kuulus prantsuse filosoof, kelle sügava intuitsiooniga kirjutatud teosed usundipsühholoogia ja kõlbluse kohta mõjustasid tugevasti järelaega. Ta oli omaks võtnud jansenistide usulahu õpetuse, mille tuumaks oli inimese pärispatu doktriin. Inimene oli selle järgi põhiselt hukka mõistetud ja ainsaks hoiakuks võis olla andestustpaluv alandus Jumala ees.

hävitasid inimese sisemise tasakaalu, õõnestasid ta eneseväärtusetunde ja sundisid teda tuge otsima ekstaatilises andumuses Jumalale kui lunastajale. Ta nägi ka õige vaistuga, et see andumus tähendas ainult oma mina eksalteerimist, põhiselt egoistlikku ning hoolimatut hoiakut kõige muu kui oma isikliku õndsuse kohta; selle tulemuseks on elule täiesti viljatu nartsissism. Pascali otsingute sihiks, ütleb ta, pole mitte tõe leida, vaid Jumalat ja iseenda õnne. Nii moonduvad ta otsing kohe kaitsekõneks oma usu, oma rahu, iseenda eest: *pro domo*¹⁾). Ja oma õnnetsepti tahaks ta kõigile peale sundida, sest kõik on põhiselt vääritud tema Jumala ees. Voltaire vastab sellele, et tähtis pole üksiku väljavalitu õndsus, vaid et kõik võiksid elada. Ja et see oleks võimalik, selleks seab ta kõlbluse esimeseks tingimuseks, et inimesele ei asetataks liiga pateetilisi nõudeid, vaid et teda võetaks nii, nagu ta on oma kirgedes, oma voorustes ja pahedega, mida tuleks küll korraldada, puhastada, õilistada, kuid mitte needa, sest sellega halvataks inimese aktiivsus. Ja siis kirjutab ta selle lause, mis on ta enda elureegel ja kogu võitleva humanismi põhimõte: „Inimene on loodud teotsema nagu tuli tungima üles ja kivi alla. Tegevusetu olla ja mitte olemas olla on inimesele sama.“ Kuidas elada? See küsimus pole Voltaire'ile mitte individuaalne, vaid sotsiaalne probleem. Küsimus pole talle mitte selles, et saavutada erakordset, tõusta targaks, pühakuks, üksikuks kõigist kõrgemal hõljuvaks hingeks, kes heitub Lunastaja jalge ette, et oma isikuga õigustada ta loomingut. Tema probleemiks on, et kõik loodud inimolendid saaksid elada kogu

1) Oma kodu eest.

aktiivsusega, milleks nad on võimelised ja mis on kokkukõlas ühiskondliku kooseluga. Kui Pascal seadis kõlbluse põhitingimuseks anduva armastuse Jumala vastu, siis nägi Voltaire selles ainult müstilist enessesulgumist ja nõudis armastuse ülekannet teistele inimestele ja maissele elule endale.

Nii kinnistas Voltaire selles kirjas ka oma eetika põhijooned. Näeme siin mitte ainult kahe maailmavaate, vaid kahe diametraalselt erineva karakteri kokkupõrget, mis annab sellele poleemikale üleajalise tähenduse. Voltaire'i temperament on pöördunud väljaspoole, ellu, praktilise ja sotsiaalse aktiivsuse poole. Selles dispositsioonis juurdub ta kriitika tabavus, kuid ka piiratus. Ta pole võimeline mõistma Pascali psüühilise hoiaku tõeliselt loovat jõudu, mis rikastab inimelu harukordsete psüühiliste väärtustega ja võimaldab seda sisemist puhastust, mida Voltaire ise pidas inimkonnale vajalikuks. Ta näeb ainult Pascali äärmusse viidud sisevaatluse hädaohte, nimetades Pascali ekstaatilisi pihitumusi sageli jaburdusteks. Kuid peame siingi meeles pidama, et Voltaire oli — ja pidigi oma aja olude keskel olema — ennekõike võitleja ning osav ideedestrateg ja et ta sihiks polnud esitada võimalikult erapooletuid hinnanguid, vaid lõhkuda valitsevate eelarvamuste ämblikuvõrku, mis takistas niihästi sotsiaalset kui vaimset arengut. Voltaire hindas ise väga kõrgelt Pascali peent dialektikat, kuid just seepärast pidi ta teda ründama, et vastase prestiiži kõigutamise kaudu nõrgestada kõiki neid, kes õigustasid oma tuima sallimatust Pascali filosoofiaga. Kirjas ühele sõbrale, mille Voltaire sel puhul kirjutab, ütleb ta järgmist: „Juba ammu olen tahtnud rünnata seda hiiglast. Pole olemas nii hästi rel-

vastatud sõdurit, keda ei saaks ta rinnakaitse liitekohalt läbi torgata, ja ma tunnistan teile, et kui ma oma nõrkusest hoolimata saaksin anda mõne hoobi sellele nii paljude vaimude võitjale ja vapustada iket, millega ta neid koormab, siis julgeksin öelda ühes Lucretiusega:

Quare superstitio pedibus subjecta vicissim
Obteritur, nos exaequat victoria caelo¹⁾“.

Oma suurepärase strateegilise vaistuga valis Voltaire oma noolte märklauaks tõepoolest kõige nõrgemad kohad oma vastase soomusrüüs ja ta argumendid on jäänud tänapäevani ekstravertsete karakterite tugevaimaiks väiteiks introvertsete vastu, ilma et need ometi teeksid olematuks viimaste loodud väärtusi, mis elutäiuse jaoks on sama vajalikud kui ekstravertsete väljaspoole suunatud aktiivsus.

„Filosoofiliste kirjadega“ oli Voltaire andnud esimese süstemaatse pildi oma ideoloogiast. Sellega astus ta kindlaskujunenud vaadetega elufilosoofina oma ajajärgu keskele, et jätkata oma väsimatu energiaga kuni surmani võitlust nende ideede eest.

V.

Menukas traagik ning Cirey' armunud filosoof.

Eelmises peatükis lähemalt käsitletud suuremate teoste kallal töötades leidis Voltaire aega ka uute tragöödiate kirjutamiseks. 1730 mängiti Pariisis esmakordselt ta „Brutust“ ja 1732

¹⁾ Seepärast siis, kui ebausku on paisatud jalge alla ja omakorda purustatud, tõstab võit meid taevaga võrdseks.

„Zaire'i“. See oli talle meelelahutustöökaks muu kõrval. Teatrikirg oli ta tulisemaid kiindumusi, mis saatis teda varasest noorusest raugaeni. Teatri õhkkonda vajas ta vaim sama tungivalt, nagu ta organism nõudis kohvi. Pariisist eemal olles kannatas ta võib-olla kõige enam teatripuuduse pärast ja kõikjal, kuhu ta pikemaks ajaks peatuma jäi, korraldas ta endale ise näitelava. Teater innustas teda otse lapselikult kaasa elama. Oma teoste esietendustel polevat ta kunagi suutnud vaiksena hoiduda. Ta tõusnud järjest oma istmelt ja istunud uuesti. Kui saal ta „Orestese“ esietendusel küllalt elavalt vastu ei kajanud, hüüdnud ta oma loožist publikule: „Julgust, ateenlased, see on tõeline Sophokles!“ Ja kui mõned vaatajaist korra ta tragöödia eten-duse ajal naerma hakanud, hüüdnud ta neile: „Pidage, barbarid, pidage!“ Ja barbarid vaiki-nud tõepoolest selle otsekoohese innu ees.

Ta huvi teatri vastu ei piirdunud ometi ainult autori ja vaataja harrastusega. Voltaire oli ka kirglik näitleja. Ta mängu kandnud kaas-aegsete tõenduse järgi kõige tulisem elamus, mis ulatunud joobumuseni ja haaranud kõiki kaasa oma hingestatud pateetikaga. Ühel „Zaire'i“ etendusel, stseenis, kus ta mängis isa, kes tunneb ära oma kadunuks peetud lapsed, puhkenud ta tõeliselt nuuksuma ja unustanud värsid. Selle innu säilitas ta elu lõpuni. 66-aastaselt kirju-tab ta ühele sõbrale: „Unustasin ütlemata, et mängin sel õhtul näitemängu ja et mu osaks on valada pisaraid, surra armastusest, tappa end meeleheitest.“ 73-aastaselt kirjutab ta oma sekretärile: „Mul oli nõrkus mängida raugaosa sküütide tragöödias; kuid mängisin seda niivõrd loomutruult, et ei suutnud mängida lõpuni: pidin peagu poole ära jätma ja olin ikkagi pingutusest

haige.“ Et hästi ja õigesti mängida, selleks „peab olema kurat nahas“, oli ta öelnud ühele näitlejatarile. See „kurat“ oli tas endas hämmastavalt võimas, muutes teda sageli talumatult nõudlikuks oma teoste näitlejate suhtes. Ta jälgis suurima hoolega proove, kannustades näitlejaid kuni viimseni. Oma Brutuse mängijale hüüdnud ta korra keset proovi: „Tont võtaks, mu härra, pidage ometi meeles, et olete Brutus, kindlaim kõigist Rooma konsuleist, ja et jumal Marsi poole ei pöörduta mitte nii, nagu öeldaks: „Oh, mu armas Neitsi Maarja, lase mul võita loteriil sada franki!““

Näitlejate nuhtluseks oli ta ka alatiste paranduste tõttu, mida ta oma tragöödiasse tegi veel proovide ajal. Mõnikord töötas ta terved stseenid ümber, ja näitlejail tuli muidugi kõik uuesti õppida. Neis parandustes arvestas ta alati oma sõprade ja tuttavate nõuandeid, mida ta ei väsinud pärimast. Kunagi ei jäänud ta aga oma teoste viimasegi versiooniga rahule ja asus uue kallale aina lootusega ületada kõik eelmised. Kui ta oma teosed tavalisest õige kiiresti kirjutas, mõne tragöödia koguni nädala jooksul, siis kulus tal nende muutmiseks, uuendamiseks ja kohendamiseks mõnikord kuid. Ööd ja päevad segunesid ses töotuhinas, mille sihiks oli meeldida, kaasa kiskuda, loorbereid lõigata. Ja näitlejate öörahist hoolis ta siis niisama vähe kui enda omast. Ühe oma tragöödia türanniosa etendajale saatnud ta kella kolme ajal ööse oma teenri uue tiraadiga, mille näitleja järgmiseks päevaks pidanud kätte õppima. Kui ta teener julgenud lausuda, et näitleja vahest magab, vastanud Voltaire kõhkluseta: „Mine, jookse, türannid ei maga kunagi.“ Seesama auahnus kannustas teda ennast.

Suur osa Voltaire'i draamatilistest teostest

on jäänud unustusse. Voltaire on kirjutanud neid üle viiekümne. Kaasajal kindlustasid need talle ennekõike suure traagiku kuulsuse. Kui meid tänapäeval jätab üldiselt külmaks nende sageli liiga konstrueeritud dramaatika ja üleskrivitud pateetika, kus osalised liiguvad alatises ülevusekstaasis, siis leidub nende seas ometi üksikuid, milles sisemine pinge on nii loomulik ja sügavalt-inimlik, et see täidab kogu ta ülevat stiilimehhanismi praegugi veel haarava eluga. Voltaire'i ilukõne dünaamiline lennukus pole siin enam ainult vorm, vaid tõeliselt hingestatud liikumine.

Ühe neist tragöödiaist kirjutas ta varsti pärast Inglismaalt tulekut. See oli ta „Zaïre“, mis lavastati Pariisis 1732. a. Näib, nagu oleks tragöödia olnud Voltaire'ile selleks avaldusvahendiks, mille kaudu ta võis ruumi anda elamusile, mis ta oma poleemilises loomingus strateegilistel põhjustel pidi kõrvale tõrjuma. Siin tahtis ta ennekõike liigutada, kaasa haarata, publikuga otseühendust luua. Ristiusu doktriini ja kiriku veendunud vastasena valis ta oma „Zaïre'i“ tegelasteks just kristliku hingestuse kantud kujud. Ta kirjutab ise sel puhul: „Tahaksin heita sellesse teosesse kõik, mis kristlikus usundis näib elavat kõige hingestatumat ja huvitavamat, ja kõike, mis armastuses on kõige õrnamat ja karmimat... Tahan, et poleks enam midagi nii idamaist, nii kristlikku, nii armunut, nii õrna, nii meeletut... Sellest saab kõige iseäralikum teos, mis on olnud me teatris. Seal esinevad Montmorency', Püha Louis', Saladini, Jeesuse ja Muhamedi nimed. Seal kõneldakse Seine'ist ja Jordani, Pariisist ja Jeruusalemmast. Seal armastatakse, ristitakse, tapetakse.“

Zaïre, kasvanud vangina muhamedi võimu-

mehe majas, saab teada ühelt vangistatud kristlaselt, et ta on kristlane ja prantslanna. Kuid ta armub nooresse Jeruusalemma sultanisse Orosmane'i, kes tahab teda naida. Siis aga kohtab ta oma isa, keda Orosmane oli vangis hoidnud Jeruusalemma kristlike kuningate järeltulijana ja kelle ta nüüd vabastab. Enne oma surma nõuab isa tütrelt, et ta laseks enda ristida. Zaire'i vend Nérestan töötab oma õde aidata ustavaks jääda ristiusu Jumalale. Zaire peab loobuma Orosmane'ist, kes ta eemaldumise põhjuseks peab armuvahekorda Nérestaniga. Tabanud sedeli, milles Zaire määrab kohtamise Nérestan'ile, läheb ta ise ja tapab armukadeduses Zaire'i. Ilmub Nérestan ja eksitus selgub. Tiraadi järel, mis meenutab Othello jumalagajattu pärast Desdemona tapmist, pistab Orosmane enda surnuks.

Kasvanud suurte klassikute Corneille' ja Racine'i austamise keskel, mõistis Voltaire tragöödiat põhiselt nende vaimus. Algusest lõpuni hoidus prantsuse klassiline tragöödia ses ülev-tõsis toonis, kuhu polnud pääsu ei igapäeva liiga kaootilisel kõnekeelel ega selle liiga mitmekesisel tõelusel. Kogu tähelepanu oli pööratud mitte meelihaaravaile väliseile efektidele, vaid psühholoogilistele olukordadele: solvatud au, riikliku tahte, üksiku siseigatsuste, armastuse ja südame-tunnistuse vastuolulistest põiminguist järeldavaile konfliktidele. Voltaire'i tragöödiad liiguvad üldiselt selsamal pinnal, kuid alati ei jätkunud tal küllaldaselt psühholoogilist sügavust ja varjundirohkust, et seda nõudlikku raami täita tõelise eluga. Selle asendamiseks tõi ta oma tragöödiasse rohkem tegevust ja väliseid efekte. Juba „Mariamne'is“ laskis ta kangelannal surra laval. See hämmastas publikut kuni skandaalini. Inglismaal sai ta välise pateetika jaoks uut tõe-

get ennekoike Shakespeare'i draamadest. „Zaire'is“ on romaneskseil episoodidel juba õige silmapaistev koht: isa tunneb oma kadunuks arvatud tütre risti järgi, mida see kannab kaasas, ja poja lapsena saadud armi järgi. Nérestan reisib Jeruusalemmast Pariisi, et tuua lunaraha oma vangistatud kaaslaste ja Zaire'i vabastamiseks; lõpuks surevad peategelased laval vägivaldset surma. Voltaire'ile on siin ilmsesti viirastunud Shakespeare'i „Othello“. Kuid „Zaire'i“ puhul jätkus tal inspiratsiooni nende efektide tõeliseks elustamiseks. Selles on õrnust, sädelevat elegantsi, sooja kiindumust ja sisepinevust, mis haarab oma ehtsusega.

Kui teadlikult Voltaire tõi prantsuse tragöödiasse oma pitoreskseid uuendusi, seda võiks tõendada ta eessõna oma palju aastaid hilisemale tragöödiale „Tanocrède“ (1759): „Julgen kindel olla, et ülev ja liigutav (klassilise tragöödia põhitautlusi) avaldavad tugevamat mõju, kui neid toetab kohane lavastus, ja et tuleks haarata üheaegselt hinge ja silmi. See jääb meie järeltulevate geeniuste osaks. Nii olen vähemalt julgustanud neid, kes tulevikus panevad unustama mind.“ Neis ridades aimas ta õige vaistuga ette romantilise draama tulekut, millele ta oma uuen dustega tõepoolest rajas teed. Ta püüdis oma tragöödiais luua juba ka olustikulist õhkkonda, mida nimetatakse lokaalkoloriidiks: ta laskis oma Rooma-ainelistes tragöödiates näitlejail esineda vana-rooma rõivais, ta püüdis esile tõsta mõningaid eksootilisi seiku oma idamaa-ainelistes draamadest, kuid lubamata neile rohkem ruumi kui hetke-efektiks tarvis. Ta tõi ka oma „Ériphyle'is“ (1732) ja „Sémiramis'is“ (1748) Shakespeare'i eeskujul lavale surnu vaimu, kuid selle kombes olid talle niivõrd võõrad, et ta laskis

vaimul ilmuda paljude inimeste keskele päise päeva ajal. Vaimu sissetoomine kujunes ometi ajalooliseks sündmuseks, sest see sundis Voltaire'i algatama prantsuse lava reformi, kus ülimuslikud pealtvaatajad seni istusid laval endal, nii et vaimu ilmudes tuli paluda talle läbipääsu markiide ja markiiside vahelt. Voltaire saavutas oma „Sémiramis'i“ jaoks esikorda nende eesõigustatud härraste taandumise lavalt. Nii ulatus ta uuenduslik aktiivsus isegi lavastuse ja teatri organiseerimise alale.

Põhiselt jäi ta aga kõigis oma draamades ustavaks prantsuse tragöödia aruka korra, elegantsi ja sündsuse pärimustele, mida tahtis ainult osaliselt mitmekesistada mõningate inglise ja hispaania draama julgete võtetega. Ta ei kannatanud tragöödias familjaarseid stseene ja eitas kategooriliselt kodanliku tragöödia võimalust, mis tema arvates tähendas tragöödia lamestamist. Ja neile, kes oleksid öelnud, et elu ise on ometi niisugune, oleks ta vastanud: peenemaitsele kuulajaskonnale ei kõlba vaimutoiduks pakkuda ükskõik missugust elupilti.

Selles hoiakus peitub ta tragöödiate suure menu põhjus kaasajal. Siin avaldub ka ta revolutsioonilise temperamendi teine pale: ta kiindumus kõigisse neisse väärtustesse, mis aristokraatlik seltskond oli loonud elu ehtimiseks. Ta jagas tooniandva seltskonna maitset ega tõtanud oma uuendustega selle harjumustest liiga kaugele ette. „Zaire“ võitis niihästi õukonna kui Pariisi kodanliku seltskonna südamed. Ta võitis need ennekõike oma värsside musikaalse sujuvusega ja sõnapiltide elegantse lennukusega, mis meenutas Racine'i meloodilist stiili. Kuid „Zaire'is“ ei puudunud ka kerge õpetlik tendents. Selle värsside taga piilub ideoloog, kes tahab näidata,

et ka muhameedlastel on neidsamu inimlikke voo-
rusi, mida peetakse ainult kristlikeks, ja et pari-
madki kristlased võivad oma pimedade usulise fa-
natismiga hävitada inimeste eluõnne.

„Zaire'i“ menu lepitab lõpuks Voltaire'i oma
kodumaa valitsevate ringidega. Ta kriitiline aru
ja õiglusetunne võisid protestida kuitahes äge-
dasti ülekohtu vastu, millel põhjenes selle selts-
konna hiilgus, kuid seltskonna endaga sidus teda
midagi nii põhist, et iga uue konflikti järel oli ta
esimeseks mureks hankida endale uuesti juurde-
pääs neisse ringidesse. Nii tiirleb ta suure osa
oma elust liblikana Pariisi seltskonna ja õukonna
ümber. Võiks öelda, et kui ta aru oli suunatud
tulevikku, siis juurdusid ta vaistud kõige tuge-
vamalt kaasaja elus endas, mida ta armastas kõigi
oma elava temperamendi isudega. See kontakt
kaitses teda langemast fanatismi ja lubas tal juba
kaasajal leida vastukaja, mida muud loovad vai-
mud on vaevalt võinud samal määral nautida oma
elualajal.

Ta elab sel perioodil elatanud daami krah-
vinna de Fontaine-Martel'i juures, kes
ütleb ta enda juurde võtnud seepärast, et „ta on
filosoof, ja teiseks ka seepärast, et ta tervis on
liiga vilets, et ta võiks olla armunud“. Voltaire'i
kohuseks oli valmistada seda ekstravagantset vana
daami surma vastu. Stoiline filosoofia, skepti-
line ironia ja füüsikalised teoreemid Jumala
olemasolu kohta à la Locke täitsid seda ülesannet
nii hästi, et see daam, kes ei tahtnud midagi
teada preestreist, lahkus maisest elust alles pä-
rast reegli pärast püha salvimist. Näeme siin veel
kord traditsioonidele ettevaatlikult-ustavat Vol-
taire'i kuid iseloomuliku ironilise muigega, mis
ei lase neil halvata ta mõtte vaba lendu.

Krahvinna Martel tasus omalt poolt Vol-

taire'i meeltlahutava seltskonna eest väga helde külalislahkusega. Ta kulutas oma aastase sissetuleku, 40.000 naela, koduse teatri ja oma elurõõmsale filosoofile meelepärase ümbruse ülalpidamiseks. Kui krahvinna Martel 1733. a. jaanuaris suri, tundis Voltaire kaotanuvat temas sõbra, kes oli soosiskelnud teda mitte seltskondliku edevuse pärast, nagu mitmed teised aadlikud, vaid tõelise andumusega, jagades ta mõtteid ja õhutas ta kavatsusi otse emaliku huviga. Sama aja paiku kaotas V. oma koolipõlvesõbra de Maison'i, kelle surivoodi juures ta viibis. „Ma ei lohtu eluaeg tema kaotusest ja sellest karmist viisist, kuidas ta kaotasin,“ kirjutab Voltaire sel puhul. Poet ei unustanud sõpra tõepoolest. Pühendades talle oma poemis „Maitsetempel“ hõrke värse jäädvustas luuletaja ta mälestuse järelpõlvedele.

Kuid Voltaire'i puhul saavutab elu kiiresti ülevõimu. Ta ei saa manduda kurvameelsuses. Teda ootab tuhat kavatsust, millele iga päev lisab uusi ülesandeid. Igal sammul, mida ta astub, loob ta elevil vaim kontakte, mis õhutavad teda tegutsema. Ta huvitub noormehest, kes kirjutab häid värse, ja teeb kõik, et teda jalule aidata; ta paneb oma mõju mängu, et päästa kimbatuses trükkal Jore'i, kes oli trükkunud ta teoseid. Ennekoike peab ta aga hoolitsema omaenda vaimsete laste saatuse eest. Ta annab välja „Karl XII ajaloost“ uue trüki, mis levib nii hästi, et samal ajal, kui „Zaire“ on kõigi südameis, seisab „Karl XII“ kõigi kätes. Ta töötab „Filosoofiliste kirjade“ kallal selsamal ajal, kui jälgib oma värskete tragöödiate proove ja kohendab neid paremaks. Kõik saatuselöögid ja kibestused on selle tegevusinnu keskel ununenud. Önn näib talle uuesti naeratavat, sest ta usub sellesse kogu oma aktiivse tem-

peramendi optimismiga. Seltskond on uuesti avanud talle ukсед. Ta võib liikuda jälle õukonnas ja maitsta hertsogite, hertsoginnade, markiide ja markiiside lahkeid komplimente, mida ei keelata Prantsusmaa esimesele elusale poeedile, sangarite ajaloolasele ja tundlikkude hingede kujutajale, kelleks ta oli saanud „Zaire'i“ kaudu.

Voltaire'i võistleja hoovkonnas, poet Piron, keda on nimetatud ta südamlikuks vaenlaseks, on andnud järgmise elava visandi neil aastail seltskondlikust menust joobunud Voltaire'i kohta: ta kohtab Voltaire'i Fontainebleau lossis veeremas nagu väike hernetera õukondlaste vooluse keskel. — „Ah! tere, mu kallis Piron,“ pöördub Voltaire tema poole, „mis toob teid õukonda? Olen siin juba kolm nädalat: mõne päeva eest mängiti siin mu „Mariamne'i“, varsti mängitakse „Zaire'i“. Millal tuleb teie „Gustave“? Kuidas käib teie käsi?... Ah! härra hertsog, üks sõna! Otsisin teid.“ See kõik sadanud nii kiiresti, et Piron ei olevat jõudnud suudki avada, kui Voltaire juba eemaldunud hertsogiga. Järgmisel päeval kohtab Piron teda uuesti ja astub ta juurde järgmiste sõnadega: „Väga hästi, mu härra, ja olen valmis teid teenima.“ Voltaire ei taipa kohe, mis Piron tahab öelda. Piron meenutab talle siis, et Voltaire oli eile lahkunud, küsides, kuidas ta käsi käib, ja et ta pole varem saanud vastamiseks mahti.

Ent uued komplikatsioonid ei lasknud endid kaua oodata. 1733. a. avaldas Voltaire osalt proosas, osalt värssides kirjutatud poemi „Le Temple du Goût“ (Maitsetempel). See oli mõeldud samasuguseks hea ja halva sõelaks kirjanduse alal, nagu oli Boileau' kuulus „L'Art Poétique“ (Luulekunst, 1674) eelmise sajandi kirjanduse kohta. Voltaire esitas ses töös oma hin-

nangud kaasaegsete ja lähema mineviku autori-
teetide kohta peenelt-sillerdavas epigrammistilis,
mis vastas nii hästi ta enda ja kogu ta ajajärgu
vaimulaadile. Võrreldes seda Boileau' väarikalt-
tõsise traktaadiga, selgub, kui suur muutus oli
sündinud vahepeal valitsevate kihtide elutundes.
Boileau esitab oma luulekunsti igavestimaksvad
põhireeglid süstemaatses korras ja täpsalt formu-
leeritud õpetusena, mida selgitab positiivsete ja
negatiivsete näidetega, kuid lödvendamata ku-
nagi oma autoriteetselt-tõsist tooni. Voltaire läh-
tub Boileau' aruka selguse, lihtsuse ja loomulik-
kuse põhimõttest, kuid koondab tähelepanu pea-
miselt konkreetseile näiteile, mis annavad nii
häid võimalusi epigrammisteks pisteteks. Ta
esitus on kogu aja piltlikum, nobedam, kuni
lõbususeni tujuküllane, palju vähem objektiivne,
kuid seda huvitavam.

Boileau kõneles aru ja antiiksete eeskujude
nimel. Voltaire on kaasaegsem, elulähedasem,
konkreetsem; ta laseb end juhtida kaasaegsete
mondäänsete ringide silmapaistvaimate autori-
teetide kardinal de Polignac'i ja abbé de Rothe-
lin'i poolt sellesse templisse, „mis sarnaneb sõp-
ruse omaga, millest kõik kõnelevad, kuid kuhu
väga vähesed astuvad“. Nad kohtavad kõigepealt
tolmuga kaetud tindiste kommentaatorite ja kom-
pilaatorite udupilve, kelle jalg pole kunagi saa-
nud üle selle templi läve, mille läheduses nad
tunglevad. Siis näevad nad maalijaid, arhi-
tekte, skulptoreid, viletsaid muusikamehi, kes
on pööranud selja Maitse Jumalale. Lõpuks
jõuavad nad templisse, mille on rajanud Kreeka,
püstitanud Rooma ja lõhkunud musulmanid,
kuid mille itaallased on uuesti üles ehitanud,
kardinal Richelieu parandanud ja Louis XIV
ehtinud. Selle arhitektuur on lihtne, iga ehe

omal loomulikul kohal. Kogu kunst on siin peitunud loomulikkuse varju, vaataja silma ei püüa miski üllatada, kuid seda veetleb kõik. Keskpäraseile ja viletsaile kirjanikele, kes kraabivad selle templi ukse taga, keelab kriitika sissepääsu. Siin algab epigrammide sädelev sadu, mis soetab Voltaire'ile nii palju uusi vaenlasi.

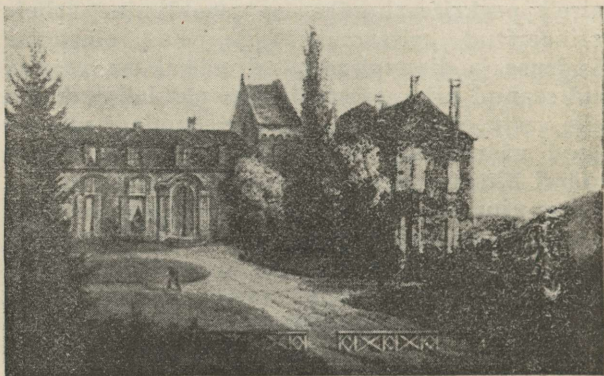
Maitsepalverändurid jõuavad selle veetleva jumala trooni ette, kes jääb tundmatuks, kui teda katsutakse määratella, ja keda teenitakse õigesti ainult vaba ning loomuliku andumusega. Voltaire imestub, et ta ei kohta pühakojas nii paljusid, keda üldiselt peetakse selle jumala soosikuiks. Isegi üldiselt tunnustatud oodide luuletaja Jean Baptiste Rousseau on ainult tingimusi ja oma varasemate värsside pärast sisse pääsenud, sest ta on patustanud liiga raskepärase pidulikkuse ja kuiva õpetlikkusega, mille ohvriks ta on langenud Saksamaal elades. „Kirjutage kõik oma värssid Pariisis ja ärge minge üldse Saksamaale,“ õpetab me maitsekohtunik. Kuid ka mineviku suuri autoriteete pole sellesse meeldivasse pühakotta võetud kitsendusteta. Muusad on läbi vaadanud kõik nende raamatud ja maha tõmmanud, mis neis ei vasta nende tundlikule maitsemeelele. Liiga ürgjõuliselt lajutava Rabelais' loomingust pole veeranditki järele jäetud. Teadlikumad meistrid parandavad ise oma teoseid. Nad kõrvaldavad labasusi, kordumisi, liialdusi, lajutusi. La Fontaine lühendab oma muinasjutte, vähendab oma valmide hulka ja rebib lõhki kolm veerandit oma posthuumseist töist. Molière kahetseb, et on langenud kohati labasusse koomikasse, ja Racine leiab, et ta antiikangelased sarnanevad liiga lähedalt prantsuse hoovkondlastega.

Selle maitsejumala otsaesist on nimetatud

sageli liiga kitsaks. Ta haavub igast vähegi kodusest lausest ja Molière'i vabad naeruprahvatused skandaliseerivad teda. See teos tõendab, kui vähe suutis avardada Voltaire'i kunstikäsitust ka vahepealne kokkupuude inglise vabama kirjandusega. Voltaire on kitsam ka Boileau'st, kes hindas sisemist küllust ja ürgset jõudu. Voltaire'i peakriteeriumiks on meeldimine sellele rafineeritud seltskonnaringile, kus elegantse sündsuse ja distsiplineeritud väarikuse reeglid olid saanud nii enesestmõistetavaks hoiakuks, et selle vastu eksimist ei võinud vabandada mingid muud väärtused. See lähtekoht takistas täiel määral hindamast suuri geeniusi, kelle sisemine rikkus ujutas üle maitsepiirid, kuid see oli heaks vähemate talentide kriteeriumiks, kelle lõtvust, kohmakust ja labasust see ei lubanud andestada. Selle teose kasvatavat mõju, mis õpetas kunstiliste väärtuste suhtes nõudlikumaks, valivamaks, tähelepanelikumaks, oli igatahes sama hüveline, nagu ta oli hävitav mitmete nõrgemate värsisepade reputatsioonile. Hoolimata oma teritatud maitse kitsusest andis Voltaire niiviisi oma kaas-aegsete kohta ometi kohtuotsused, mida järelmaailm on õigustanud.

Vastukaja, mille poeem äratas, oli seda ägedam, et paljud, keda see puudutas, pidid endamisi tunnustama tehtud etteheiteid. Terve sagar lendlehti oli talle vastuseks. Pariisi teise ja kolmanda järgu teatrid kasustasid ta teost õige tooreiks paroodiaiks: ühes lasti näit. Maitsetempel ööpoti näol lavale tuua. Itaalia teater laskis Voltaire'il endal lavale ilmuda inglise rõivais, mis olid aga linasest riidest, sest Voltaire'i ümber oli levinud juba ihnurikuulsus. Tal lasti öelda pea peale pööratud arvamusi kõige võimaliku kohta, et nii tõsta teda halva maitse esindajaks. Vol-

taire ise võttis kõike kavala muigega, meenutades lohutuseks Sokratest, keda Aristophanes oli narinud küll vaimukamalt, kuid mitte vähem ülbelt. Ent Voltaire'i muie kadus, kui ta kuulis ametivõime asja vastu huvi tundvat. Ta kartis isegi uut vangistust.

Cirey. loss.

Kohtuvõimud jälgisid otse pimedas vaenuga kõiki ta sulesünnitusi. Teda oli juba sunnitud maha salgama oma maailmavaatelist pisipoeemi „Poolt ja vastu“, mis kümme aastat tagasi kirjutatult ilmus alles 1732. Ta värsid näitlejatar Adrienne Lecouvreur'i surma puhul põhjustasid uusi hoiatusi. Ta „Karl XII“ esimene köide pandi keelu alla naeruväärse põhjendusega. Pariisi parlament, kes hoolitses pealinna heakorras ja eriti ta usulise vankumatuse eest, nägi Voltaire'is õigusega ohtlikku vaenlast, kes kerge mängluse kätte all muutis rahutuks kogu oma ümbruse. Õnneks oli Voltaire'il õukonnas ja

valitsuses mõjukaid toetajaid, kes aitasid tal raju kui mitte vältida, siis vähemasti sellest parajal ajal hoiduda. Nii sai ta 1734. a. „Filosoofiliste kirjade“ kohta tehtud kohtuotsuse teostamise eel sõjaminister krahv d'Argenson'ilt endalt hoiatuse, mis lubas tal õigel hetkel silmapiirilt kaduda.

Seekord polnud talle Pariisist ja õukonnast eemaldumine nii masendav kui varemini. Ta asus pärast esimese ohu möödumist maale Cirey lossi, mis kuulus markii du Châtelet'le ja kus ta leidis markiis du Châtelet poolt vastuvõtu, mis lohus teda kõiges. Voltaire oli tutvunud madame du Châtelet'ga Pariisis 1733. a. Sealpeale sidus teda selle daamiga sõprus, mis oli rohkem kui sõprus ja suutis aastaid asendada talle suurema seltskonna puudumist.

Madame Emilie du Châtelet oli abiellunud üheksateistkümneaastaselt endast tunduvalt vanema markii Claude du Châtelet'ga, kes abielumehe ülesannete kohta jagas täiel määral oma aja suurseltskonna vabu arvamusi. Ta jättis oma naisele sellesama absoluutse vabaduse, mida nautis ise. „Ta on auväärseim ja lugupeetavaim mees, keda tunnen,“ kirjutas ta naine tema kohta, „ja ma oleksin alatuim olevus, kui ma seda ei mõtleks.“ Madame du Châtelet' l oli olnud mitmeid seiklusi enne Voltaire'iga kohtumist, viimane neist oma aja kuulsa elumehe hertsog Richelieu'ga, kes oli Voltaire'i sõber. Ta oli Voltaire'iga tutvudes kahekümneseitsmeaastane, Voltaire aga kolmekümneüheksane.

Madame du Châtelet polnud kaugeltki tavaline seltskonnadaam. Teda kirjeldatakse võrdlemisi suure, pisut kondise, kuid nõtke kujuna, kelle targalt-säravad silmad tihedate kulmude ja selge otsmiku all köitsid oma sütitava elavusega.

Ta armastas kõike, mida elu võis pakkuda nauditavat ja elustavat. Ta oli kirglik hasartmängija ning väsimatu tantsija; ta armastas laulda ja näidelda, ja oma tundelistele kiindumustel andus ta täielikult. Tal puudus võib-olla mõnel määral naiselikku haprust ja õrnust, kuid selle asemel pani ta end maksma mehelikumate voorustega, ennekõike oma vaimsete omadustega, sest andekuses võistles see naine oma aja silmapaistvaimate meestega. Ta karakter sarnanes Voltaire'i omaga tulise eluarmastuse ja vaimse uudishimu poolest, mis ulatus kõikjale. Ta uuris filosoofiat ja loodusteadusi ning pidas õpinguid ja vaimseid harrastusi naise eluõnnele palju vajalikumaks kui meeste omale, sest meestel oli kuulsuse saavutamiseks palju teisi teid: sõjad, poliitika, diplomaatia. Naist võisid aga ainult õpingud „lohutada kõigis olenevuses, millesse teda needis ühiskond.“ Ta veetis ise päevad läbi töölaua taga ega lubanud endale tavalisest üle kolme tunni ööpuhkust. Kuulsust ja au igatses ta igatahes niisama tuliselt nagu Voltaire. Ainult luule nautimises ja mõistmises ei jõudnud ta Voltaire'i lähedale. Tal oli vähe fantaasiat ja tõenäoselt oli ta tundlikkus selleks liiga vähe arenenud, et tajuda värsside tõelist veetlust. Ka armastusele andus ta kirglusega, mis oli rohkem jõuline kui peennendatud. Voltaire'i nüansseeritud tundlikkusele ja vaimukusele vastas ta südamlíkuma, kuid ühtlasi mõnevõrra jämedakoelisema kiindumusega.

Nende vahekord kestis kuusteistkümmend aastat. See oli Voltaire'i elu suur armastus, mis oli seda sügavam ja kestvam, et ta leidis selle pärast kõige heitlikumaid kogemusi, ilma et need milleski oleksid suutnud halvata ta alativärsket innukust. Madame du Châtelet's leidis ta lõpuks

selle ustava toe, mida nii hädasti vajab ta läbematu karakter, sest see agar daam ei rahuldunud ainult õnneteadvusega, mille ta sädeleva sõbra armastus talle kindlustas, vaid pühendus talle kogu oma tegurõmsa karakteri hoolikusega. Sel ajal, kui Voltaire varjas end Cirey lossis, püüdis Emilie Pariisis rahustada „Filosoofiliste kirjade“ järelkaja. Ta tegi seda nii hästi, et Voltaire sai kaheksa kuu pärast loa ilmuda uuesti Pariisi. Kuid pealinn ei talunud teda seekord kuigi kaua.

Voltaire oli vahepeal alustanud poemi Orléans'i Neitsi üle. Algul oli see mõeldud eelmise sajandi keskpärase värsisepa Chapelain'i samaainelise kergemeelse poemi paroodiaks, kuid pikapeale kasvas sellest Voltaire'i pikemaid värss-teoseid. Algul parodeerimiseks tarvitatud üle-meelik toon vastas nii hästi Voltaire'i naeruhimulisele fantaasiale, et see innustas teda arendama oma poemi suureks eepiliseks panoraamiks, mis käsitleb Jeanne d'Arc'i elulugu ja saja-aastase sõja silmapaistvamaid kujusid. „Pucelle'i“ (Neitsi) kallal töötas ta aastakümneid ja võib-olla suurima armastusega, mida ta on kinkinud ühelegi oma teosele. Paljud näevad ses Voltaire'i intiimseima palge, ta karakteri ja vaimulaadi põhiseimat avaldust. On iseloomulik, et ka selle teemaks on üldiselt tunnustatud autoriteedi, seekord rahvusliku sangari käsitus ses vabas ja üle-meelikus laadis, mis ei eita ta teeneid, kuid võtab talt ülemaise nimbuse ja vähendab ta proportsioonid tavalise inimtõeluse mõõtudeni. Miski ei valmistanud Voltaire'ile suuremat rahuldust kui rangeid ausambaid nende kõrgeilt aluseilt alla tuua ja tõeliste inimeste keskel liikuma panna. Ja et rõhutada nende inimlikkust, koon-das ta oma tähelepanu ennekõike nende nõrkus-

tele. See muutis nad paindlikumaks ja aitas seda hõlpsamini hajutada sajandite jooksul nende ümber kootud jumaldusevõrku. Orléans'i Neitsi puhul pakkus end ka suurepärane võimalus narrida kiriklikku ilmutususkku ja katoliku pühakuid. Nii omandas seegi kergemeelne poem, kus väga julgesti kujutatud armuseiklustel on etendada silmapaistev osa, Voltaire'i käes ühtlasi maailmavaatelise poleemika tähenduse.

Ta hoidus päris õige ettevaatlikkusega avaldamast seda poemi, kuid ta ei suutnud hoiduda selle laulude ettelugemisest oma lähemaile sõpradele. Kuuldused sellest levisid seltskonnas väga kiiresti ega jäänud teadmata kõlblusvalvureile. Talle lasti teatada, et valitsus ei jagaks kaugeltki ta liiga lõbusat käsitust Prantsuse kuningast ja Pühast Johannast ja vastaks talle hoopis tõsisemas toonis, kui ta sulesünnitus ilmuks päevavalgele. Valitsusvõimud olid ta suhtes igatahes juba nii närviliseks muutunud, et Voltaire ja madame du Châtelet pidasid arukamaks Cirey lossi tagasi tõmbuda.

Nad löid endale Cirey laokilejäänud lossis mugava ja kauni kodu, mille ehtimiseks Voltaire ei rakendanud mitte ainult oma maitset, vaid ka kapitali. Ta laenas lossi kordaseadmiseks markii du Châtelet'le nelikümmend tuhat franki. Sellega uuendati lossi sisustust, remonteeriti madame du Châtelet' eluruumid ja püstitati lossi Voltaire'i jaoks eri tiibehitis. Ta toa seinad olid kaetud karmiinpunase sametiga, mida ehtisid maalingud, tsiseleeritud kuldraamides peeglid, poleeritud nurgakapid ja palju ilusaid piasjasju. Tuba avanes lakeeritud puutahvlitega vooderdatud galeriile, kus aknavahedes seisid skulptuurid ja siseseinas kaks suurt kappi, üks täidetud raamatutega, teine füüsika katseriistadega. Emilie'

eluruumid olid ehitud kollaseis ja siniseis toonides. Ta elutoas peegeldusid Veronese' sil-lerdavad maalingud hõbedasse raamitud peegleis. Ta buduaar, millele õrnalt-mängleva Wat-teau' värvirikkad stseenid laenasid maheda veet-luse, avanes terrassile, kust võis näha lossi ees laiuvat suurt parki ja orgu, mida piirasid viina-mäed ja suur mets. Madame de Graffigny kir-jutas seda lossi külastades vaimustatud sõnu vannitoast ja tualettruumist ja lisas, et kui tal oleks niisugune korter, siis laseks ta end öösel äratada, et seda vaadata. Muu osa lossist oli aga endiselt laokile jäetud. Kogu tähelepanu ses majas oli koondatud Voltaire'i ja ta sõbratari mugavusele.

Päevad möödusid ses idüllilises rokokookodus töötuhinas, mida katkestasid ainult koosviibi-mised söögilauas. Isegi külaliste majasviibimine ei muutnud seda korda. Voltaire kaebas aina, kui palju aega minevat lobisemisega kaotsi. Kuid ise oli ta esimene vestlusest innustuma. Lõuna ajal suutis ta end veel vaos hoida, lubades endale ainult pool tundi mõtetevahetuseks, mille lõpul tõusis lauast, et sügava kummardusega eemal-duda oma tubadesse, kuhu jäi õhtusöögini. Sellele ilmus ta alles viimaste toidukäikude ajal. Ta käitumises ja kombeis oli seda aristokraat-likku peenust, mis võlus oma loomuliku sujuvu-sega isegi põliseid aadlikke. Ta tooli taga sei-sis alati ta oma toateener, kes võttis teenreilt vastu pakutavaid toite, et ulatada neid edasi oma isandale. Üle kõige säras aga ta nobedalt-vaimu-ka vestlus, kus keegi ei suutnud temaga võis-telda ei armastusväärsuses ega teravas iroonias. Ja sageli tõusid need vestlused filosoofiliseks lennuks Newtoni ja Locke'i mõttemaailma, mida Voltaire ei lakanud esile tõstmast õige maailma-

vaate juhendina. Õhtusöögi järel, kui vestlus salongis ei jätkunud, luges Voltaire külalistele ette oma uusi suletooteid: kord uue tragöödia, kord peatükke oma ajaloolisest suurteosest „Louis XIV-nda sajand“, mille kallal ta järjekindlasti töötas, või uusi laule oma kuri-kuulsast „Pucelle'ist“, mida madame du Châtelet pidas saja luku taga, et see kutsumata silmade alla ei satuks. Kõik, kes neist õhtuist võisid osa võtta, on säilitanud kütkestava mälestuse Voltaire'i harukordselt säravast ettekandest. Sagedi korraldas ta ka varjupiltide ja nukuteatri etendusi, kus laskis esineda oma tuttavail, sõpradel ja vaenlastel komöödiais, mille sõnalist osa ta ise eesriide tagant etendas. Ja kui külalisi oli küllalt palju, siis korraldati tõelisi teatrietendusi. Selleks otstarbeks oli tühjadele vaatidele ühe galerii lõpus püstitatud lava, mille kulissideks kasustati vanu vaipu. Neil päevil oli Voltaire hommikust hommikuni ainult säde: näitejuht, näitleja, dekoraator, lavatöölaine, suflöör, arvustav autor, dramaturg ja teatridirektor — kõik ühes isikus. Mõnikord prooviti ja mängiti päevas kuni kolmkümmend kolm vaatust. Kui aga Voltaire haigestus — ta habras tervis kõikus nimelt alatiselt külmetushirmu ja kergemate haigushoogude vahel — katkes kogu elevus lossis. Madame du Châtelet lahkus siis oma töölaua tagant, et oma sõbra voodi päitsis istudes lugeda talle ette inglise poeete, ladina ajaloolasi või prantsuse traagikuid.

See armastajapaar ei elanud ometi mitte alati nii täiuslikus kokkukõlas. Voltaire oli tujukas, jonnakas ja noriv; Emilie pealetükkiv ja võimuhane. Mõnikord tekkisid tülid kõige tühisemaist asjust. Madame nõudis näiteks, et Voltaire vahetaks ülikonda, mida ta kandis. Voltaire ei

mõelnudki seda teha. Ja siis hooliti vähe, kas oli pealtkuulajaid või mitte: sõnavahetus võttis kõige ägedama tooni. Nad püüdsid ainult siis mõlemad tarvitada inglise keelt. Kui küsimuses olid aga tundlikumad asjad, kui madame avaldas näiteks oma vähest lugupidamist värside kohta, siis ei jõudnud ägestunud Voltaire enam inglise keelt appi kutsuda. Nii haaras ta korra söögilauas Luxembourg'i hertsoginna ees lauanoa ja pahvatas jumalikule Emilie'le selges prantsuse keeles: „Ära vahi mind nii palju nende metsikute kõõritavate silmadega!“ Kuid Voltaire andestas talle kõik ta elava vaimu, ta andumuse ja ta huvi pärast teaduse ja teatri vastu.

Ärritatud valitsusvõimu, kombevalvurite ja surmtõsiste autoriteetide käsi ulatus mõnikord ometi häirima isegi Cirey' rõõmsat redulossi. Varsti pärast sinnaasumist oli põhjust jälle karta uut vangistuskäsku. Nimelt avaldas Voltaire 1736. a. kergemeelse poemi „Le Mondain“ (Seltskonnahärra). Ta narris siin oma kavalaltmänglevas stiilis kõigepealt vanade heade aegade ülistajaid, kes ehtisid esivanemaid kõigi voorustega ja nende elu kõigi idülliliste veetlustega. Voltaire seevastu leidis, et esiisad olid pigem rumalad ja neil puudusid kõik oskused, mis muudavad kaasaegse elu meeldivaks. Oleviku härrasmees elab keset kunsti imeteoseid. Ta näeb oma aknast kaunilt korraldatud aedu, purskkaevusid ja varjulisi parginurki; parfümeeritud vannid värskendavad ta keha; ta võib minna ooperisse ja veeta hõrke tunde peenes õhtulauas. Mis on selle kõrval kasimatu ja tõmbi Aadama elu looduslikus paradiisis! „Maine paradiis on seal, kus olen,“ lõpetab Voltaire oma poemi, millel ei puudu ühendus Cirey lossi meeldiva elujärjega. See usutunnis-

tus tundus liiga rõõmsana inimese pärispatu süngeile jutlustajaile, kelle täidesaatvaks võimuks oli Pariisi parlamendi ülemprokurör. Voltaire'i süüdistati lõbumoraali jutlustamises. Ta vastas „Luksuse apoloogiaga“ (1737), kus kinnitas Saalomoni ja Louis XIV targa majandusministri Colbert'i põhjal, et luksus oli rikkuse allikaks niihästi riigile kui rahvale. Seegi pärast pidas ta ettevaatlikumaks kaduda mõneks ajaks kohtupristavite vaateväljalt ning sõitis Hollandisse.

Selles kitsikuses lohutas teda uus sõprus, mille ta sel ajal sõlmis Preisi kuningliku printsi Friedrich'iga. Kunstide ja filosoofia sõbrana ning temperamendika noormehena oli see noor prints armuvahekordade pärast pidanud kannatama äärmiselt karmi kohtlemist oma seersandipsüühiga isa poolt, kuid tal oli jätkunud vastupidavust oma kuningliku saatusega leppimiseks. Püüdes end lohutada vaimsete harrastustega pöördus ta kirjaga Voltaire'i poole, kelles ta õige vaistuga nägi oma kaasaja silmapaistvaimat vaimu. Ta esimene kiri on 8. augustist 1736 ja algab nii: „Härra, kuigi mul pole õnne teid isiklikult tunda, pole te mulle mitte vähem tuntud oma teoste kaudu. Need on vaimuaarded, kui nii võiks väljenduda, ja nii suure maitse, peenetundlikkuse ja kunstiga viimisteldud palad, et nende kaunidused tunduvad uutena iga kord, kui neid uuesti lugeda.“ Edasi prints loodab, et Voltaire ei kõrvalda teda nende hulgast, keda ta peab oma õpetuste vääriliseks, ja palub Voltaire'i saata talle kõik oma teosed ja käsikirjad, mida V. peab paremaks publiku silmade eest varjata. Lõpuks avaldab ta lootust, et kuulsus kasustab teda vahemehena, et kroonida nii suure mehe menu, nagu on Voltaire.

Kuid ta kardab, et tema kodumaa, kus loorbereid kasvab vähe, ei paku neid sel määral, kui väärivad Voltaire'i teosed.

Võib kujutella, kui maheda palsamina mõjusid Voltaire'i vastuvõtlikusse karakterisse need meelitavad read, lausunud selsamal ajal, kui ta oma kodumaa võimukandjailt ootas kõige pahe-
mat. Voltaire vastas mitte vähem meelitavate komplimentidega ja nii sai alguse sõprus, mis Voltaire'i hilisemas elukäigus etendas nii kaaluvat osa. Friedrich läkitas talle oma prantsuskeelseid värssse ja Voltaire saatis nad parandatult ning komplimentidesse raamitult tagasi. Filosoofilised probleemid, kunsti- ja kirjanduseküsimused ning aktuaalsed anekdoodid andsid ainet vaimukaiks kommentaarideks, kus prints püüdis innuga sammu pidada oma sädeleva õpetajaga. Kui Voltaire Hollandist Cirey'sse tagasi jõudis, saatis Friedrich sinna oma isikliku saadikuna krahv Keyserling'i, kes andis poedile üle Preisi troonipärija pildi värssides pühendusega. Voltaire oli joobunud sellest auavaldusest. Ta võttis saadiku vastu teatrietenduse, ilutulestiku ja pidusöökidega, mis pidid vääriliselt rõhutama seda ajaloolist sündmust, et kuningapoeg kummardus vaimuinimese ees.

Paarkümmend aastat hiljem iseloomustas Voltaire seda sõpruspidu kainemas toonis küll järgmiselt: „Ta kohtles mind jumaliku mehena, mina teda Saalomonina. Epiteedid ei maksnud meile midagi. Mõningad neist lamedusist on ära trükitud mu koguteostes: seal pole aga kolmekümnendikku osagi neist.“ Kuid esialgu oli ta vaimustus siiras. Ta arvas selle tulevase kuninga võitnud olevat neile valgustatud ja eduliste ideedele, mida ta nimetas terveks filosoofiaks. Ja et ta hindas kõrgelt kuninga mõju

oma alamaile, siis nägi ta vaimus juba tulevast sugupõlve, kes on kasvanud sallivuses ja teguvalmis hoolitsemises üldise hüvangu eest. Seda lootust näisid printsii suuremeelsed ideed tõepoolest õigustavat. Friedrich ei kõhelnud neid isegi avalikkusele esitamast. Ta kirjutas prantsuse keeles teose „Anti-Machiavel“, kus renessansipoliitiku küünilise ja despootliku vürsti-ideaali vastandina seadis eeskujuks oma alamate hüvangule andunud vabameelse vürsti. Vaevalt võis Voltaire'i rõõm kunagi suurem olla, kui saanud selle käsikirja ühes palvega valvata ta trükkimise järele.

Friedrich'i silmapiirile ilmumine tumestas mõnevõrra Voltaire'i ja madame du Châtelet' vahekorda. See arukas daam aimas, et nii kõrge võistleja kõrval oli tal võimatu säilitada Voltaire'i sõprust täielikult. Kuid esialgu võis ta veel nautida ühise tööhuvi ja südamliku kiindumuse õnne. Tundes Voltaire'i nõrkusi valvas ta otse despootliku piinlikkusega, et armsam ei astuks samme, mis oleksid võinud ohustada nende õnneliku kooselu. Ta pani luku taha Voltaire'i „Pucelle'i“, mille kallal see ei lakanud edasi töötamast, ja „Traktaadi metafüüsikast“, mille Voltaire oli kirjutanud 1734. a., arendades selles süstemaatsemalt edasi oma filosoofilisi käsitusi Jumalast ja maailmast. „Teda tuleb igal hetkel päästa ta enda käest,“ kirjutas see nõukas daam, „ja ma kasustan tema ohjeldamiseks rohkem poliitikat, kui Vatikan rakendab selleks, et pidada ahelais kogu ristiusu-maailma.“

Kuid ametvõimud polnud ainsad, kellega Voltaire'il tekkis sekeldusi. Tal oli kogu aeg õiendada ka isiklikke arveid, ja neid ei saanud ta kunagi võlgu jätta. Nii takerdus ta kärarikasse protsessi Rouen'i trükkali Jore'iga, kes

oli trükkinud ta „Filosoofilised kirjad“. See keeruleline afäär ei teinud igatahes au kummalegi osalisele. Samal ajal vahetas ta trükitud laimukirjutisi vana poeedi J. B. Rousseau'ga, kes, nii silmakirjalik, kui ta iseloomult oligi, ei suutnud taluda rahulikult selle ninaka juurdetuliija vähest lugupidamist oma vanemate parrassikaaslaste vastu. Voltaire ägestus ses poleemikas niivõrd, et kasutas argumendina oma vastase vastu isegi kepihoope, mida see oli saanud paarilt aadlikult, nagu poleks ta ise mõni aeg tagasi olnud sellesama saatuse osaline.

Veelgi ägedam sulesõda puhkes tal aga 1736. a. õige tumeda minevikuga endise jesuiidi abbé Desfontaines'iga. 1723. a. oli Voltaire oma tutvuste kaudu aidanud sel kahtlasel abbé'l vabaneda vanglast, kus teda peeti skandaalsete eksimuste pärast kõlbluse vastu. Abbé tasus oma heategijale õige varsti väikeste torkivate kirjutistega, mis aja jooksul muutusid järjest sapisemaks. Voltaire vaatab, nagu tavaliselt nii-sugustel puhkudel, esialgu asjast üle, kinnitades kõigile oma põlgust laimavate lendlehtede vastu, mis häbistavad kirjanduslikku vabariiki. Ta püüab isegi pehmendada vaenulisust. Kui see tal aga ei õnnestu, siis asub ta vasturünnakule. Kuid isegi siis ei vii ta veel kõiki oma relvaliike lahingusse. Ta laseb algul võõra nime all lendu kirjutisi, kus demaskeerib oma vastast. Nii luges abbé Desfontaines ühel päeval kogu oma häbiväärset minevikku väikesest lendlehest „Le Préservatif“. Abbé vastas sellele uue laimukirjutisega, mille pealkirjaks oli „Voltaireomanie“. Nüüd oli Voltaire'i kannatus lõpul. Viha kihutab teda pöörduma isegi kohtuvõimude poole, kellega ta ise oli vaenujalal. Ta nõuab hüvitust, kättemaksu, oma vastase hävitamist ega unusta

teda enam kunagi. Madame du Châtelet oli seekord jõuetu Voltaire'i pidurdama. Skandaal ähvardas venida lõpmatuseni ja ühendas Voltaire'i nime publiku silmis õige rämpse afääriga, mis ähvardas varju heita isegi madame du Châtelet'le. Lõpuks saavutati niipalju, et Desfontaines võttis tagasi „Voltaireomaania“ süüdistused, kuid ka Voltaire pidi tagasi võtma „Preservatiivi“ paljastused. Publikule jäid aga mõlemad meelde.

Need tülid ei halvanud ometi vähimatki Voltaire'i tööisu. Cirey's veedetud aastad olid viljakaimad ta elus. Juba nimetatud teoste kõrval kirjutas ta seal oma „Kõned värssides inimese üle“, kus ta kaitseb isiku enesearmastust kui jumalaandi usklike alanduseetika vastu, tragöödiad „La Mort de César“ (Caesari surm, 1735), „Alzire“ (1736), „Mahomet“ (Muhamed, 1740), „Mérope“ (1742), komöödia „L'Enfant prodigue“ (Kadunud poeg, 1736) ja rea teadusliku ilmega töid, sest Cirey' armastajapaari peaharrastuseks olid täppisteadused, mille esimesed suured edusammud ennustasid siis juba nende hiilgavat tulevikku. Nad korraldasid endale füüsika- ja keemialaboratooriumi, uurisid matemaatikat, astronoomiat, geometriat. Voltaire kirjutas Newtoni ideede tutvustamiseks teose „Les Eléments de la philosophie de Newton“ (N. filosoofia alged) ja mõlemad esitasid Akadeemiale 1738. a. auhinnatööks eraldi uurimused tule loomuse ja leviku kohta. Tööd jäid küll auhinnata, kuid hilisemad teadlased on neis hindavalt esile tõstnud tõeliselt teaduslikku meetodikindlust. „Voltaire säilitab kõigis oma töis,“ kirjutab tema kohta üks füüsik, „skeptiku vaistu, kes ei tunnusta ühtegi autoriteeti peale omaenda silmade... Ta ei karda kunagi endale tunnistada,

et ta ei tea... Kuid ta pretensioonid käegakatsutavale ilmsusele keelavad tal pääsu sügavamate saladuste juurde.“ See hoiak on Voltaire'i tuge-

Madame du Châtelet.

vuseks kõigil eluvaatluse aladel, kuid selles on ka ta teadlikult omaks võetud piirid.

1740. a. paiku Voltaire hakkas tüdima loodusteaduslikest vaatlustest ja matemaatilistest

arvutlustest. Ta oli senigi aeg-ajalt ära reisinud, et hoolitseda Pariisis mõne oma uue tüki lavastamise eest ja et lahutada oma meelt laiemais seltskonnaringides. Nüüd aga ärkab tas eriti rahutu rännulust, mida võrratu Emilie' armastus ei suuda enam pareerida teadusliku huvi õhutamisega. „Mind ei kõida enam muud uuringud kui need, mis võivad muuta seltskonda meeldivamaks ja eluloojakut malbemaks. Füüsikast ei saa kõnelda veerandit tundigi üksteist mõistes. Luulest, muusikast, ajaloost, kirjandusest aga kogu päeva.“ Ta sõidab koos madame du Châtelet'ga Brüsselisse ja sealt Haagi, et valvata Haagis Friedrich'i „Anti-Machiaveli“ trükkimise järele.

Selsamal ajal suri Preisi vana kuningas Friedrich-Wilhelm ja noor Friedrich tõusis troonile. Voltaire'i idealistlikele ootustele olid avatud kõik väljavaated, kuid Friedrichi esimeseks vastuseks neile oli korraldus katkestada „Anti-Machiaveli“ väljaandmine. See oli paraku juba võimatu. Voltaire'ile endale sisaldas aga noore kuninga läkitus kõige soojemaid sõpruse-tõotusi: „Jumalapärast,“ kirjutab talle Preisi uus kuningas, „kirjutage mulle ainult inimesena ja põlastage ühes minuga nimesid, tiitleid ja kogu välist sära.“ 1740. a. sügisel kohtub ta Friedrichiga esimest korda Moylandi lossis Hollandi piiri lähedal, kus Friedrich oli haigestunud palavikku. Hoolimata haigusest tõusis kuningas voodist, et võõrustada oma külalist. Mõlemad olid teineteisest vaimustunud. Ja neli päeva möödus lõbusais vestlustes, kus „arutati tühjendavalt hingesurematuse, vabaduse ja Platoni androgüünide üle“. Viienal päeval sõitis Voltaire tagasi Brüsselisse. Madame du Châtelet pidi tungivate asjaõienduste pärast Pariisi sõitma,

Voltaire aga eelistas Pariisile seekord Friedrichi kutset külastada Berliini.

Euroopa poliitilises taevas sündisid 1740. a. sügisel olulised muutused. Saksa keiser Karl VI suri. Preisi värske kuninga seisukohad olid alles selgumata. Prantsusmaal huvitas, et ta ei annaks toetust Karl VI-nda tütrele Maria-Theresiale, kelle mees oli uueks keisrikandidaadiks. Prantsusmaa soovis uue keisrina näha Baieri kuurvürsti. Voltaire, keda oli ammu veedelnud etendada diplomaatlikku osa, arvas oma tunni olevat lõõnud. Ta suhted Prantsuse õukonna ja valitsusega olid madame du Châtelet' hoolitsuste tõttu viimasel ajal märgatavalt paranenud, ja kui ta oma Berliini sõidu eel kirjutas Prantsuse peaministrile kardinal Fleury'le, sai ta vastuseks häid nõuandeid ja kirja, mis oli adresseeritud küll talle endale, kuid ilmse eesmärgiga, et Friedrich seda näeks. Voltaire tõttas sellega kohe Preisimaale, kus Friedrich võttis ta vastu kuningale kohase külalislahkusega. Teda esiteldi kuninga emale, vennale ja õdedele; teda veeti bankettidele, tantsuetendustele, õukonna intiimseile kontsertidele, kus kuningas mängis flöödipuhujana solisti osa. Kuid Friedrichi poliitilistest kavatsustest ei saanud ta midagi teada. Vaimustunud austusest, mida ta kõikjal enda ümber kohtas, sõitis ta Cirey'sse tagasi ometi teatud pettumusega, mida põhjustas ta diplomaatiliste kavatsuste nurjumine.

Preisi õukonna pidustuste keskel oli Voltaire peaaegu unustanud oma võrratu Emilie'. Madame du Châtelet tundis seda valusa ülekohatuna. Ta kirjad sest ajast nende ühisele sõbrale d'Argental'ile kajastavad mitte enam õpetatud naist, vaid kogu hellusega oma armastusele andunud hinge, kelle lahusolekukurbusele lisab

valulist kibestust aimus, et ta on jõuetu nende säravate veetluste kõrval, mis köidavad ta armsamat. Ta kirjutab: „Kui vaatan lumekaetud maad, seda pimedat ja umbset ilma, kui mõtlen, missugusesse kliimasse ta läheb ja kui äärmiselt tundlik ta on külma vastu, siis olen valmis surema valust... On hirmus tema üle kaevata, see nuhtlus oli mulle seni tundmata... Kui te oleksite näinud ta viimast kirja, siis te ei mõistaks mind hukka: seal on all ta täis nimi ja ta nimetab mind seal prouaks. Selles on nii imelik vastuolu, et mu pea hakkas kannatusest pööritama.“

Kord lõdvenenud vahekorda ei suutnud madame du Châtelet igatahes enam endiseks kiindumuseks tihendada. Voltaire asus tagasi jõudes küll uuesti Cirey'sse, kuid täielik mõlemapoolne andumus asendus järk-järgult kainema sõprusega. Voltaire'i rahutu karakter polnud loodud jäädavaks pühendumiseks mõnele teisele inimesele ega sooja kodupesa mõnudeks, mida Cirey lossis talle nii südamlikult pakuti. „Võrratu ja jumalik Emilie“, nagu Voltaire teda ise nimetab, suutis teda peaaegu kaheksa aastat hoida tundelises hõllanduses, kuid viimaks tõstis Voltaire'i iseseisvustung sellegi olenevuse vastu protesti. See ei avaldunud tormiseis stseenides, sest tulise kire ea oli Voltaire juba üle elanud ja madame du Châtelet's rahustas tunde ägedamaid liigutusi ta tasakaalukas aru. Mõlemad jäid veel aastaiks väga häiks sõpradeks: madame hoolitses endise tähelepanuga Voltaire'i saatuse eest ja Voltaire pöördus Pariisist ikka tagasi Cirey'sse. Ometi ei iseloomusta Voltaire'i elujärku viiekümnenda eluaasta künnisel enam Cirey' üldjoonis rahulik meditatsiooniõhkkond ja teaduslike probleemide ümber koondunud tööhuvi. Viimase tulemused võisid talle hiljem pakkuda rikka-

likku materjali ajalooliste suurteoste, „Filo-soofilise sõnastiku“ ja vähemate populaarteadus-likkude ja poleemiliste brošüüride koostamisel, esialgu kõitsid teda aga liikuvama tegevuse, ennekõike seltskondliku menu kiusatused.

VI.

Õukondlane.

Madame du Châtelet' mõjukad tutvused ja hoolitsused olid valmistanud Voltaire'ile teed Pariisi tagasipöördumiseks. 1742. a. augustis etendati seal „linna esimeste võimukandjate ja isegi ministrite ees“ ta 1740. a. kirjutatud ja 1741. a. Brüsselis lavastatud tragöödiat „Ma-homet ou le Fanatisme“ (Muhamed ehk fanatism). Juba pealkiri osutab, kuhu autor selle tragöödiaga sihtis. See pidi äratama põlgust usulise fanatismi vastu ja näitama, et usu põh-jendaja, kui ta tahtis seda teistele peale sundida, pidi olema petis, silmakirjateener ja külmavere-line jõhkard. Esindusnäiteks oli valitud islami prohvet, kuid selle kaudu tabas kriitika sama hästi ristiusu fanaatikuid. Kallaletung oli siiski nii hästi maskeeritud, et ülimuslik kuulajaskond kardinal Fleury'ga eesotsas ei keelanud etendu-sele kiiduavaldusi. Kuid paljud tundsid seal ka „julgeid nooli valitseva religiooni, valitsuse ja moraali vastu“. Parlamendi peaprokurör arvas koguni, et seesuguse teose kirjutaja väärriks tule-riita. Voltaire pidigi lõpuks oma tragöödia etendused katkestama. Kuid kallaletungile ta vastas leidliku žestiga, milleks ainult tema oli

võimeline. „Et olen jansenistide ohver¹⁾“, kirjutas ta, „siis pühendan „Muhamedi“ paavstile ja loodan saada piiskopiks *in partibus infidelium*²⁾“, eeldades, et see on mu tõeline piiskopkond.“ Ja ta saatis oma tüki tõepoolest paavst Benedictus XIV-le, kes võttis selle vastu Vatikani õukonnale omase viisakusega. Nii oskas Voltaire parajal hetkel isegi paavsti, kuigi ainult väliseks efektiks, oma mängu tõmmata. Kui järgmise aasta veebruaris etendati „M é r o p e'i“, kujunes see autorile triumfiks, millest joobumusvärinata kõnelda ta ei suutnud oma kirjadeski.

Ta oli õukonnas jälle soositud külaliseks. Louis XV ise suhtus temasse küll oma tavalise ükskõiksusega ja tundis võib-olla teatud võõrastustki selle liiga tegeva poeedi vastu, kuid seevastu oli Voltaire võitnud kuninga lemmetari madame de Châteauroux' soosingu ja ta noorpõlve sõbrad hertsog Richelieu ja vennaksed d'Argenson'id, kes vahepeal olid tõusnud ministritoolile, aitasid pareerida minister Maurepas' ja mõnede piiskoppide ilmset vaenlikkust Voltaire'i suhtes.

1743. a. jaanuaris suri kardinal Fleury. Tema koht Prantsuse Akadeemias vabanes. Voltaire arvas oma jalgealuse juba küllalt tugeva olevat, et esitada oma kandidatuuri. Ta minevik ei pakunud ses suhtes küll kõige usaldatavamat tuge, kuid ta ruttas sealt kustutama, mis võis haavutada akadeemikute tundeid: kirjaski piiskop Boyer'le, kellel oli suur mõju Akadeemias, salgas ta maha isegi oma „Filosoofilised kirjad“ ja läkituses Akadeemiale püüdis ta kõigiti uskuma panna

1) Pariisi parlament oli jansenistide usulahu kants. Jansenistid olid aga usklike suhtes palju sallimatamad kui oludega leppivad katoliiklased.

2) usumatute alal

oma vagadesse tunnetesse. Neid tõendusi ei võtnud aga keegi tõsiselt ja Voltaire'i kandidatuur Akadeemiasse kukutati usumeeste surve all läbi.

Et leevendada ta kibedust, võimaldasid krahv d'Argenson ja hertsog Richelieu seejärel rahuldada tal oma diplomaatiakirge. Nad läkitasid ta salajase ülesandega uuesti Preisi kuninga juurde, kelle ees ta pidi etendama kahepoolse salajase agendi osa, võites Friedrichi usalduse ja püüdes teda mõjustada Prantsusmaale soodsas suunas ning muretsedes Prantsuse valitsusele samal ajal selgust ta kavatsuste kohta. Voltaire ei juurelnud üldse selle vähe auväärse osa üle, mida ta pidi etendama. Otstarve õigustas ta silmis vahendeid. Ta käsutusse anti pealegi suuri summasid ja ta õepoegadele usaldati sõjaväe varustuse tellimisi. Ja et Friedrichi Voltaire'i suhtes usaldavamaks muuta, lasti paista, et Voltaire on Pariisis uuesti ebasoosingusse langenud: politsei keelas ärasõidu eel ta tragöödia „Caesari surm“ etenduse.

Ent Friedrichil ei puudunud Pariisis oma sõbrad ja nuhid. Ta sai asjast aimu. Et lõplikku selgust saavutada, kasustas ta osavat vempu. — Voltaire oli pärast läbikukkumist Akadeemias saatnud mõned teravad epigrammid oma vastaste kohta Friedrichile. Ühes neist nimetati Louis XV-ndat „totraimaks kõigist kuningast“. Friedrich laskis selle Pariisis ringkäiku, eeldades, et kui Voltaire'i vahekord valitsusega on tõepoolest halb, viimane ei jäta juhuslikult kasustamata ninaka poeedi karistamiseks. Kuid valitsus vaikus ja sundis vaikima isegi piiskop Boyer', kes hakkas kära tegema. Preisi Pritsul oli siitpeale selge, mis ta pidi arvama Voltaire'i oletatavast konfliktist Prantsuse võimudega. Kui Voltaire 30. augustil 1743 Berliini

jõudis, ei takistanud see kuningat ometi oma filosoofist õpetajat kõigi rõõmu- ja näiliste siiruse-avaldustega vastu võtmast. Friedrich ujutas teda üle sõnamängude ja kõige vastuolulisemate avaldustega oma poliitika kohta. Voltaire esitas talle lõpuks kirjaliku küsimustiku, millele Friedrich andis poolikult maskeeritud pilkavaid vastuseid. Iga teine peale Voltaire'i oleks kohe lahkunud. Kuid Voltaire'il oli huumorimeel tugevam kui väarikusetunne ja lisaks kõitsid teda austuseavaldused, mida ta poeedina ja filosoofina võis nautida selsamal ajal, kui teda diplomaadina naeruks pandi. Lahkumise asemel laskis ta enda viia Friedrichi kirjandushuvilise õe Wilhelmine poole Bayreuth'i, kus Friedrichil oli nõupidamisi mõnede Saksa vürstidega. Kuninga õdede hellitused ja saksa printside lugupidamine laskis tal seal lõplikult unustada oma diplomaatilise missiooni luhtumise. Voltaire'i vabanduseks võiks lisada, et selle mitmepaikse Preisi kuninga juures ei õnnestunud paremini ka teiste diplomaatide katsed ta kaartidesse pilku heita. Bayreuth'i rõõmsas seltskonnas elas Voltaire üle ka kerge koketerii Friedrichi noore õe printsess Ulrike Eleonorega, kes hiljem sai Rootsi kuningannaks. Voltaire on jäädvustanud selle mängleva episoodi madrigaalis, mille ta pühendas printsessile ja mida peetakse kauneimaks, mis ta kirjutanud. See kõlab nii:

Souvent un peu de vérité

Se mêle au plus grossier mensonge.

Cette nuit dans l'erreur d'un songe

Au rang des rois j'étais monté;

Je vous aimais, princesse, et j'osais vous

le dire,

Les dieux à mon réveil ne m'ont pas tout ôté:
Je n'ai perdu que mon empire. ¹⁾

Tagasisõit Prantsusmaale pärast nii meeldivaid elamusi tähendas Voltaire'ile piinlikku allalaskumist. Harjunud võrdse kohtlemisega kroonitud peade poolt, pidi ta Pariisis alanduma õukondlaste ja ministrite meelitamiseni. Ta asend õukonnas oli pealegi õige kõikuva iseloomuga ja kandis tõusikliku sissetungija märki. Kuid eemale jääda ta enam ei suutnud. Et kindlustada oma seisukohta, oli tal tarvis autiitleid. Selleks tuli aga meeldida kuningale. Hertzog Richelieu andis talle selleks võimaluse, tellides talt peotüki troonipärija pulmade puhuks, mis leidsid aset 23. veebruaril 1745. Oli tarvis mängu, kus kõik kunstid oleksid leidnud võimaluse näidata oma võimeid dofeeni ja dofiini auks. Nii kirjutas Voltaire oma ooper-komöödia-ballettmängu „Princesse de Navarre“, mis mängiti Versailles's selleks eriliselt ehitatud laval. Vaevalt kaks kuud hiljem määrati Voltaire'ile kuninga korralise kammeraadliku auamet. Käskkirjaga 1. aprillist 1745 määrati ta lõpuks kuninga historiograafiks (ajalookirjutajaks) 2000-naelase aastapalgaga. Mässulisest filosoofist oli saanud ta viiekümneteisel eluaastal korraline õukondlane.

Voltaire leidis ka varsti juhuse kroonida oma historiograafiametit kõlavate teenetega. Prantsuse Flandria armee oli marssal Maurice de Saxe'i juhatusel ja kuninga isiklikul juuresolekul saavutanud Fontenoy' all suure võidu Englise ja Hollandi ühendatud jõudude üle. Voltaire sai

1) Sageli seguneb tooreimassegi valesse terake tõtt. Unenäoeksituses tõusin kuningate astmele sel ööl; armastasin teid, printsess, ja julgesin teile seda öelda; kui ärkasin, polnud jumalad võtnud mult kõike: olin kaotanud vaid oma riigi.

teate Fontenoy-võidust 13. mail 1745. „Ah! mis-sugune tore võimalus teie ajaloolasele!“ kirjutab ta veel samal päeval krahv d'Argenson'ile. „Kolmsada aastat pole Prantsusmaa kuningad teinud midagi, mis oleks kuulsusrikkam. Olen hull rõõmust. Head õhtut, härra.“ Ja juba järgmiseks päevaks on tal valmis oma heroilise poemi „Poème de Fontenoy“ raamistik, mida ta täiendab päevast päeva uute andmete põhjal, mis talle saabuvad samal ajal, kui poemi eri versioonid ilmuvad üksteise järel trükist. Kahe nädala jooksul ilmus niiviisi kümme trükki sest poemist, mis tõstis Voltaire'i ühe hoobiga rahvuslikuks poeediks ja ühendas ta nime Fontenoy' sangarite omaga.

Kadedad keeled ei jätnud Voltaire'i ka seekord rahule, kuid ta vastas neile lõbusasti parodeerides „Ühe kauni daami kriitilises kirjas ühele kaunile Pariisi härrale Fontenoy' lahingu üle kirjutatud poemi kohta.“ Daam kirjutab seal muu hulgas nii: „Ma ei tea, mu härra, miks võisin lugeda lõpuni selle poemi... See teos areneb kogu ulatuses äsjaste tõeliste sündmuste põhjal: kas leiduks midagi veel maotumat meietaolistele vaimudele, kes oleme nii rammusasti toidetud „Prince Titi“ ja „Zerbinette'i“ lugemisest?“ Daamil on sugulane, kes sai Fontenoy lahingus püssikuuli varrukasse ja keda poet pole nimetanud. Talle on vähe tähtis, et poet on seevastu nimetanud kõiki pealikuid, kes olid omal kohal. Vaat kus haruldus, olla omal kohal! Ja autor peab muidugi olema inglane, kui ta nimetab vapraks Cumberlandi hertsogit. — Täiesti etteheidetevaba polnud see poem ajaloolise tõepärasuse suhtes ometi mitte. Autori isiklikud sümpaatiad paistsid selles liiga selgesti läbi: võidu teened on marssal Maurice de Saxe'i kulul

omistatud peamiselt hertsog Richelieu'le. Kuid ta kaitsekiri oma poemile oli nii sädelev ja menukindel, et see peatas ka õiglasemate arvustajate etteheited.

Voltaire'i menu liikus kindlasti tõusuteed. Kuninga favoriitide seas oli vahepeal sündinud suure järelmõjuga vahetusi: madame de Châteauroux oli kõrvaldatud ja suri mõni kuu pärast oma ebasoosingusse langemist, võib-olla mürgistatult. Tema korter Versailles' lossis lasti 1745. a. kevadel ümber sisustada ja sinna kolis noor, säravalt-kaunis ja arukas madame d'Étiolles, kes madame de Pompadour'i nime all on jäänud ajalukku maailma kuulsaima lemmiknaisena. Voltaire'il oli olnud õnn tundma õppida seda auahnet daami juba siis, kui ta oli veel preili Poisson. Voltaire sai ta usaldusisikuks ja kirjutas talle vaimustatud värsse ta esiletõusu puhul. Madame de Pompadour omalt poolt vastas sellele poolehoiuavaldustega, mis olid seda siiramad, et see väga erksate vaimsete huvidega daam oskas tõeliselt hinnata filosoofe, kunstnikke ja kõiki silmapaistvamaid andeid. Voltaire tõusis selle soosingu kaudu õukonnas kiiresti autoriteediks, kelle sõna võis mõnelgi juhul otsustada saatusi.

Isegi tõrges Akadeemia pidi alistuma nende suhete ees. Voltaire valiti 25. aprillil 1746 Prantsuse Akadeemia liikmeks, pärast seda kui ta veel kord oli avalikult deklareerinud oma truualamlike tundeid, salates teiskordselt maha oma „Filosoofilised kirjad“ ja kirjutades jesuiitide kolleegiumi juhile isa de la Tour'ile ülistava kirja jesuiitide üle. Enda valimise lavastamisõhinas ei jätnud ta kasustamata isegi paavsti vastust oma „Muhamedi“ pühendusele.

Voltaire'i sisseastumiskõne Akadeemiasse

oli pühendatud prantsuse keele väärtuste valgustamisele, eriti välismaalase seisukohalt. Ta tõstis selles esile prantsuse keele ainulaadseid omadusi, mis tagasid sellele ülemaailmse leviku ja tegid ta haritud seltskonna kõnekeeleks ka väljaspool Prantsusmaad. Samal ajal jagas ta tunnustust loovaile vaimudele, kes selles keeles olid rikastanud maailma kultuuriaardeid. Saavutanud tunnustuse, kus tal enam ei tarvitsenud karta võistlust, puistas ta kaasaegseilegi suuremeelset kiitust. Viimaste seas mainis ta muide esikorda seni avalikkusele tundmata kirjaniku *Vauvenargue*'i nime.

Voltaire'i vahekord tolle temast 20 aastat noorema kirjanikuga heidab veel kord elavat valgust selle skeptilise literaadi ja auahne õukondlase välise koore all elutsevale tõsiselt-inimlikule tuumale. Markii de Vauvenargue'il oli, kui ta esimest korda Voltaire'ile kirjutas, seljaga lahinguis karastatud sõduri karm saatus, mis oli hävitanud ta tervise. Ta oli lootnud oma teenete ja kohusetruudusega saavutada kuulsust ja au, milles ta nägi tegeva elu ideaali ja õigustatud vastutasu. Olude keskel, kus kõik edutamised olenesid ennekõike soosinguist ja libitsemisest, ei jõudnud ta selle sisemise aususe ja iseseisvusetahetega kuigi kaugele. Kaotanud ka tervise, leidis ta endale toe mõtisklustes inimolundi üle ja kirjanduslikes harjutustes. Nende tulemusena avaldas ta 1746. aastal teose „Introduction à la Connaissance de l'Esprit humain suivie de Réflexions et de Maximes“ (Sissejuhatus inimese vaimu tundmisse ühes mõtiskluste ja maksimidega), mis elab tänaseni oma sügava inimlikkuse ja kirkuse tõttu. Vastandlikult kiriklike moralistide või ilmlike skeptikute, nagu La Rochefoucauld, eetosele, mis ini-

mese loomuse tuumana nägid patust kaost või jõhkrat egoismi, leidis Vauvenargue seal suurmeelsuse, kaastunde, sissesündinud aususe ja väarikuse jõude, millel tuli aidata maksvusele pääseda. Seepärast ei tohtinud moraal hästikorraldatud ühiskonnas olla karm ning sundiv — see halvaks inimese hüvelisigi hingejõude ja oleks inimesele alandav — vaid mõistev ja juhtiv, mis nägi küll inimeses peituvaid hävitavaid tunge, kuid ei kohelnud inimest seepärast veel loomult roimarlikuna. Elu ees, mida ta ise nii kibedalt oli kogenud, õpetas Vauvenargue'i filosoofia stoilist julgust ja selgeltnägevat üleolekut kõigest närusest, et seda usaldavamalt anduda oma hinge tõeliselt-inimlikele igatsustele. Oma isikuga andis Vauvenargue eeskujunäite selle sooja inimlikkuse olemasolust. Ta suri füüsiliselt, kuid mitte hingeliselt võidetult 1747.

Voltaire nägi esimesest pilgust, mis selles tundmatus noores ohvitseris peitus, ja suhtus temasse nende tutvuse esimesest päevast peale otse isaliku õrnusega, millesse segunes aukartlikkust, mida ta vaevalt kellegi muu kaasaegse ees tundis samal määral. „Armastusväärne olend, kaunis geenius!“ algab ta oma esimest kirja Vauvenargue'ile. „Lugesin teie esimest käsikirja ja imetlesin õilsa vaimu kõrgust, mis tõuseb kõrgemale igast palja ilukõne mängutoreduusest. Kui te oleksite sündinud mõni aasta varem, oleksid mu teosed saanud paremad.“ Need kinnitused polnud Voltaire'i poolt enam paljad komplimentid. Kõik ta kirjad ja kogu ta hoolitsus Vauvenargue'i eest tõendavad, et ta oli tõeliselt haaratud ses tagasihoidlikus noormehes peituvast inimlikust suurusest. Ta suhtumises polnud midagi protežeerivast heatahtlusest, mis oleks haaratanud ta diskreetset sõpra. Tõenäoselt tundis

ta ennastki kirkastuvat selle sirge ja ausa karakteri läheduses. Lõpuks täiendas Vauvenargue'i maailmavaade väga olulises punktis Voltaire'i elukäsitust. Vauvenargue'i „Suured mõtted tulevad südamest“ rõhutas just seda, mille Voltaire'i mõistuseusk jättis tagaplaanile, nimelt inimese hinge ja ta tunnete ülendavaid võimeid, langemata seejuures J. J. Rousseau tunnete-kultusse.

Mõlemate sõber Marmontel on jätnud nende ühiseist koosviibimistest järgmise elava kirjelduse: „Voltaire'i ja Vauvenargue'i vestlused olid sisukaimad ja viljakaimad, mida võiks kunagi kuulda. Voltaire'ilt oli seal säravate joonte ja huvitavate seikade tühjendamatu üleküllus, Vauvenargue'i poolt mahe, veetlev ja arukas kõneelavus. Kunagi pole sõnavõitluses esile toodud nii palju väimukust, tagasihoidlikkust ja ausust; mis mind aga eriti köitis, oli Vauvenargue'i aupaklikkus Voltaire'i geeniuse ees ja Voltaire'i õrn aukartlikkus Vauvenargue'i õilsa vaimu ees.“ Voltaire'i karakteris näitab see vahekord igatahes veel kord suuri inimliku sümpaati ja arvestustevaba sõprusetunde tagavarasid, mis avanesid kõikjal, kus ta leidis ees niisama vaba inimlikkust.

Kuid Voltaire'is ristles liiga rahutuid jõude ja ta saatus oli juba liiga paljude niitidega seotud seltskondliku menu külge, et Vauvenargue'i sõprus oleks suutnud ta elujärge juhtida filosoofilise kirkuse nõvasse. Ta külastab rohkem kui kunagi salonge, losse, õukonda, et hingata kuulsuseviirukit, mida talle puistatakse. Ja madame du Châtelet saadab teda endiselt kõikjal, kuhu ta ilmub. Ometi ei kaitse ka korralise kammeraadliku tiitel ega kuninga historiograafi amet teda kimbatuste eest, kuhu ta läbematu keel

ja sulg teda uuesti kisuvad. Ühel kaardimängul kuninganna juures, kus madame du Châtelet, kes oli kirglik hasartmängija, hakkas kaotama suuri summasid, hüüdis meeleheitele viidud Voltaire talle inglise keeles, et teda peatada: „Kas te siis ei näe, et mängite sulidega?“ Lausest saadi aru ja mõlemad põgenesid paanilises hirmus juba selsamal ööl, et otsida redu Maine'i hertsoginna juures Sceaux lossis. Voltaire varjas end seal kaks kuud suletud luukide taga (1747). Seal kirjutas ta muide ka oma esimesed jutustused: „Babouc'i“, „Cosi sancta“ ja võrratu „Zadig'i“.

Vaevalt oli see vahejuhtum ununenud ja Voltaire uuesti päevavalgele ilmunud, kui ta oma liigse ülistusnuga rikkus uuesti oma vahekorra õukonnaga. Ta avaldas ühes madrigaalis madame de Pompadour'ile soovi, et võidukas kuningas ja ta favoriit säilitaksid kumbki oma võidu. See liiga silmapaistev viide kuninga olenevusele oma lemmetarist haavas kuningannat ja ärritas kuningat. Voltaire'i paluti eemalduda. Koos madame du Châtelet'ga asus ta Cirey lossi poole teele. Keset talvist ööd ja lagedat välja murdus nende tõlla telg. Vaevaga päästeti põgenikud ümberkukkunud tõllast. Ja niikaua, kuni sõidukit parandati, istusid nad teineteise kõrval patjadel keset lund, vaadeldes kuud ja tähti ning vesteldes astronoomiast. Filosoofia ja teaduslikud harrastused võisid seda harukordset paari igas olukorras lohutada.

Vaimsed huvid ja sõprusharjumus ei suutnud aga rahuldada temperamentset Emilie'd. Viibides pärast lühemat peatust Cirey's Poola endise kuninga Stanislause lõbusas õukonnas Lunéville'is, kohtas ta seal noort ohvitserist poeti Saint-Lambert'i, kes võitis ta varsti oma pisut üleoleva elegantsi ja galantse vaimukusega.

Voltaire ei aimanud algul midagi, kuid kohanud neid ühel õhtul intiimses tête-à-tête'is, selgus talle olukord kogu ulatuses. Järgnes äge stseen, mille järel Voltaire tahtis silmapilk lahkuda. Kuid talle ei leitud hobuseid ega tõlda. Kui ta oli magama heitnud, ilmus madame du Châtelet ja istus ta voodi äärel. Ta seletas Voltaire'ile, et ta ei saa elada armastuseta, et Voltaire ei armasta teda enam ja et ta oli leidnud Saint-Lambert'is tulise austaja ja siira sõbra. Ja kui Saint-Lambert järgmisel hommikul ilmus, et pärida poedi tervise järele, kaelustas Voltaire teda südamlikult ja ütles: „Mu laps, olen kõik unustanud: mina olin see, kes eksis; teie olete veel õnnelikus eas, kus armastatakse ja meelditakse; rauk ja haige, nagu ma olen, pole ma enam loodud naudinguks: roosid on teie ja okkad minu jaoks.“

Madame du Châtelet'le kujunes see vahekord saatuslikuks. Cirey'sse tagasi pöördudes usaldas ta Voltaire'ile, et ootab last. Voltaire olevat vastanud sellele ehtsa filosoofina: „Selle arvame teie Mitmesuguste Teoste hulka.“ Vapper Emilie töötas ses olukorras ainult veel suurema püsivusega oma uue raamatu kallal Newtoni üle. Kuus päeva pärast tütre sündimist ta suri (10. sept. 1749). Ta maeti suurte auavaldustega, millest võttis osa kogu Lunéville'i õukond.

Voltaire oli meeletu valust. „Ma pole kaotanud armsamat; olen kaotanud poole iseendast, hinge, kelle jaoks minu oma oli loodud,“ ütleb ta ühes kirjas. Ja kui ta varsti Pariisi tagasi pöördus, ei lasknud ta enda lähedale kedagi peale kõige lähemate sõprade. Marmontel, kes teda külastas, ütleb ta leidnud meeletult nuuksumas. Kuid naljaka loo peale, millega Marmontel püüdnud teda õdustada, puhkenud ta

kõlavalt naerma. Ta sõbrad leidsidki õigeima tee ta lohutamiseks, kui korraldasid ta pool „Muhamedi“ ja „Päästetud Rooma“ etendusi. Ja mis lohutamata jäi, seda vaigistas filosoofia.

Madame du Châtelet' surmaga lõpeb taas periood Voltaire'i elus. Juba aastaid oli seisnud silmapiiril teine isik, kes püüdis teda endaga kõita, kuid kelle korduvad kutsed ta oli madame du Châtelet' mõjul tagasi lükanud. Vahepeal oli jahenenud ka ta vahekord prantsuse õukonnaga. Miski ei takistanud teda enam vastu võtmast Friedrich'i kutset ehtida Berliini selle vaimusäraga, millega ta oli ehtinud Versailles' õukonda. Salajane lootus etendada Preisi kuninga sõbrana ja nõunikuna tegevamat osa kaasaegse Euroopa saatuses veenas Voltaire'i lõplikult asuma Berliini.

VII.

Preisi kammerhärna.

24. juulil 1750 kirjutas Voltaire oma sõbrale d'Argental'ile: „Mu jumalikud inglid, tervitan teid Berliini taevast.“ See entusiastlik hüüatus kajastab elavalt ta esimest vaimustust, mis pimestas teda sel määral, et ta nägi enda ümber juba teostatult heroilise ja valgustatud elu ideaale. „Sada viiskümmend tuhat võidukat sõdurit, ei ühtegi prokuröri, ooper, komöödia, filosoofia, luule, filosoofist ja poeedist sangar, suurus ja graatsia, grenaderid ja muusad, trompetid ja viiulid, Platoni söömaajad, seltskond ja vabadus“, nii loendab ta oma uue ümbruse hurmasid.

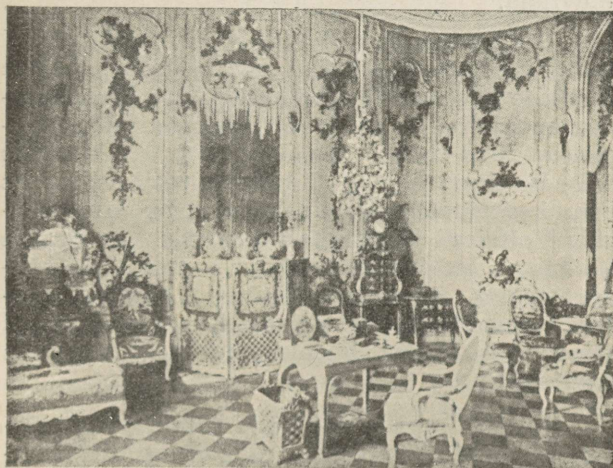
Kuningas nimetab ta oma kammerhärnaks 28 000-frangise aastapalgaga. Kuningliku pere-

konna liikmed kutsuvad teda õhtusöögile. Ta elab Berliinis Saksi marssali korteris ja Friedrichi residentsis San-Souci lossis on tal oma tuba, mis seisab otseühenduses kuninga ruumidega. Ta tragöödiaid mängitakse vaheldumisi Berliinis ja Potsdamis. Õhtud mööduvad filosoofilises lauaseltskonnas kuninga pool. „Kunagi pole maailmas kõneldud nii suure vabadusega kõigist inimeste ebauskumustest ja kunagi pole neid koheldud rohkemate naljade ja suurema põlgusega... Juurdetulija, kes oleks meid kuulnud, oleks arvanud kuulvat seitset Kreeka tarka...“, ütleb Voltaire selle laudkonna kohta.

Siinset seltskonda seob seda vähem eelarvamusi, et ta on täiesti kosmopoliitne. Peale Friedrichi on seal ainsaks sakslaseks parun Pollnitz, kes täidab kuninga juures peagu õuenarri osa. Teised moodustavad omamoodi vaimse võõrasteleegioni, kus valitsevad prantslased. Peaaegu kõigil on seljataga seiklusrikas minevik ja kuninga laudkonda on nad võetud oma vabamõtluse, vaimukuse ja mõnikord ka ainult ekstravagantsete karakteriomaduste pärast. Silmapaistvaimaks neist on Voltaire'i kõrval prantsuse matemaatik Maupertuis, endine seikleja ohvitser, kes oli lahkunud sõjaväest, et anduda täielikult oma geomeetriakirele. Ta oli äge newtonlane ja sai kuulsaks oma uurimisretkega Lapi- maale, kus toimetas kaardimõõtmisi Maa kuju määramiseks. Ta osutas sel reisil harukordset agarust ja tõi paljude huvitavate tähelepanekute kõrval kaasa kaks laplannat, kellega tekitas sensatsiooni salongides. Hoopleva, sarkastilise ja oma vastaste suhtes äärmiselt sallimatu iseloomuna oli tal alati kokkupõrkeid oma kolleegidega. Kuid nendesamade omaduste tõttu, mis õhutasid ta kujutluse rikast lendu, oli ta

Voltaire'i kõrval säravamaid kujusid Friedrichi õhtulauas. Friedrich oli määranud ta Preisi Akadeemia esimeheks.

See ekstravagantne meesteseltskond ei asendanud paraku Voltaire'ile neid meeldivaid harjumusi, mis tal olid kujunenud Pariisi šarmant-

Voltaire'i tuba Sans-Souci lossis.

semas seltskonnas. Vaevalt viis kuud pärast Berliini asumist ilmub ta kirjadesse juba melanhooliat, mis on muidu nii haruldane ta kirjavahetuses. Ta kirjutab oma lesestunud õetütrelle madame Denis'le: „Kirjutan teile ahju kõrval raske pea ja kurva südamega, heites pilgu Spree jõeale, sest Spree langeb Elbesse, Elbe merre, ja meri võtab vastu Seine'i, mille lähedal asetseb me Pariisi-maja, ja ütlen: „Mu kallis laps, miks olen ses lossis, ses kabinetis, mis avaneb sellele Spreele, ja mitte omaenda kaminanurgas?““ Filo-

soofiast üksi ei jätkunud siiski Voltaire'ile, kes hakkas juba tundma vahet, mis lahutas Preisi Pritsu pisut tõusiklikku ja oma elavusele vaatamata toorekoelist vaimukust prantsuse peene-tundelisest vestlusest, mida kandsid vähemalt sa-jandivanused maitsepärimused ja delikaatsemad eluviisid.

Tüdimusele lisandusid varsti pahandavad sekeldused paari seikleva kaasmaalasega, kellele Voltaire oma tavalise lahkusega nooremate pro-tektsiooni-otsijate suhtes püüdishõlbustada edasi-pääsu. Üks neist, Baculard d'Arnaud, võttis talle Berliinis jagatud kiitust nii tõsiselt, et näis oma keskpäraste värssidega tahtvat pretendeerida Voltaire'i järglaseks Potsdamis. Et narrida Voltaire'i, laskis Friedrich seda enesege arvami-sena paista. Haavunud Voltaire nõudis Bacu-lard'i eemaldamist ja Friedrich täitis ta soovi viivitamata, jättes Baculard'ile isegi reisiraha andmata.

Voltaire mässis enda aga varsti palju tõsi-semasse afääri. Dresdeni rahuleping oli sundi-nud Saksi panka emissioonihinnaga tagasi ostma oma laenutähed, mis vahepeal olid langenud kuusteistkümmend protsenti. See lepingu punkt vallandas säärase spekulatsiooni, et Friedrich pidi keelama kõik sellekohased tehingud. Vol-taire ei hoolinud sellest, vaid leppis Hirschel'i-nimelise juudiga kokku Saksi väärtpaberite ostu asjus. Kuid nad läksid tülli enne operatsiooni teostamist. Voltaire kaebas juudi otseteed koh-tusse, süüdistades teda varguses. Ta võitis prot-sessi kohtukojas, kuid kaotas avaliku arvamise silmis. Ja Friedrich saatis sel puhul Voltaire'ile hoiatuskirja, milles kohtleb teda ehtsa preisi kap-rali hoolimatusega. „Teil on kõige jõledam se-

keldus ühe juudiga," kirjutab ta selles. „Olete teinud hirmsat kära kogu linnas. Ise olen ma säilitanud oma majarahu teie tulekuni, ja ma hoiatan teid, et kui teil on intriigide- ja salasepitsustekirg, siis olete pöördunud väga valesse kohta. Armastan tagasihoidlikke ja rahulikke inimesi, kes ei heida oma käitumisse tragöödiate ägedaid kirgi.“ Selles kirjas polnud enam jälgegi kuninglikust filosoofist. Voltaire'il pidi siitpeale selge olema, et tal oli tegemist ennekõike Preisi sõdurkuningaga. Kuid temalgi ei jätkunud selle alandava hoiatuse ees filosoofilist meelerahu ega oma tavalist vaimukat muiet. Ta vastuses pole säilinud midagi Voltaire'i sädelevusest. Ainult sunnitud naeratust näeme nende ridade taga, mis on haledaimad ta loomingus: „Kirjutasin Tema Kuninglikule Kõrgusele Bayreuth'i Markkrahvitarile, et vend Voltaire on pandud pattu kahetsema. Halastage vend Voltaire'ile... Olen äratanud selle ainsa inimese meelepaha, kellele olen tahtnud meeldida. Kui Seeba kuningatari oleks tabanud Saalomoni ebasoosing, siis poleks ta kannatanud rohkem kui mina.“

Voltaire'i ja Friedrichi vahekord ei saanud pärast seda vahejuhtumit olla enam endiselt südamlik. Väikesi nääklusid juhtus iga päev. Kaks lauset, mis kumbki teise kohta olevat öelnud, iseloomustavad kujukalt nende suhet. Nii tähendanud korra Voltaire Friedrich'i käskkirjade kohta, mida see talle parandada saatnud: „Kuningas saadab mulle oma musta pesu pesta.“ Ja Friedrich öelnud Voltaire'i kohta: „Vajan teda veel kõige enam ühe aasta: apelsin surutakse tühjaks ja koor visatakse minema.“ Arusaadavalt ei võinud katastroof selle varjatud vaenulisuse järel jääda tulemata. Põhjuse andis sel-

leks uus tüli, mis Voltaire'il tekkis Kuningliku Akadeemia esimehe Maupertuis'ga.

Maupertuis arvas füüsikas leiutanud olevat minimaalse jõukulutuse seaduse ja oli selle üle väga uhke. Akadeemia liige matemaatik Kõnig avaldas aga kirjutise, kus eitas, tõsi küll väga tagasihoidlikus toonis, seaduse avastamist ja tsiteeris selle algallikana üht Leibniz'i kirja. Maupertuis nõudis kirja originaali esitamist. Königil oli aga ainult ärakiri ja kuulsa filosoofi paberite seast ei leitud selle algteksti. Maupertuis laskis seepeale Akadeemial kuulutada võltsituks Königi tsiteeritud kirja. König vastas Akadeemiast lahkumisega. Voltaire tundis Königi ausameelsust ja Maupertuis' käitumine Königi suhtes ärritas teda seda enam, et ta oli ise korduvalt pidanud kannatama Maupertuis' haavutavat ülbust. Nii avaldas ta oma „Väikese kirja Berliini akadeemikult Pariisi akadeemikule“, mis lõppes lausega: „Mitmed Berliini Akadeemia liikmed on protesteerinud selle karjuva käitumise vastu ja lahkuksid Akadeemiast, mida Maupertuis türanniseerib ja häbistab, kui nad ei kardaks pahandada kuningat, kes teda protežeerib.“ Voltaire'i kirjale ilmus vastus, milles Voltaire'i koheldi põlastusväärse kirjanikuna ja sündmatute lendlehtede sepitsejana mitte palju paremas toonis, kui oli omal ajal teinud abbé Desfontaines. Selle vastuse teise trüki eesotsas seisis kuninga autunnused: kroon, valitsuskepp ja Preisi kotkas.

Voltaire jahmus. Ta ei kavatsenud oma kirjaga rünnata kuningat. Vastus näitas talle aga ilmselt, et tema ja Maupertuis' vahel valis Friedrich viimase. Maupertuis maksis kallisti selle eestkoste eest. Voltaire võttis käsile ta viimase teose, mis paljude viljakate ideede kõrval oli täis

fantastilisi jaburdusi, ja naeruvääristas neid ühes teose autoriga oma kuulsas rünnakbrošüüris „Diatribes du docteur Akakia“ (Dr. A. sõimukiri). Voltaire laskis selle trükkida Dresdenis. Niipea kui kuningas sellest kuulis, laskis ta trüki aresti alla panna ja hävitada. Kuid enne pääsesid mõned eksemplarid ometi Berliini ja liikusid seal käest kätte. Ägestunud kuningas laskis seepeale teose avalikult timuka käe läbi Berliini tänava-nurkadel tulle heita. Kodumaal oli seesama saatus tabanud Voltaire'i „Filosoofilisi kirju“, kuid Pariisi jansenistliku parlamendi käsul, mis andis autodafeele sümboolse tähenduse: seda võis käsitada kahe maailmavaate kokkupõrke märgina. Seekord pidi kirjanik seda taluma kuningalt ning isiklikult sõbralt, keda pidas oma ideekaaslaseks. Friedrich ise kahetses hiljem seda teguviisi, tähendades Heinrich v. Katt'ile: „Põletus teostatud, kahetsesin seda, nagu kahetsesin hiljem, et üldse segasin end sesse kirjanduslikku ja akadeemilisse tülisse nende kahe hullu vahel. Et pisut parandada tehtud viga ning rahustada Voltaire'i, saatsin ta juurde abbé de Prade'i, käskides talle öelda meelepärasusi... Abbé jõuab pärale. Voltaire astub talle raevuse näoga vastu... „Mis, põletada mind! Mis, eelistada mulle seda nadikaela ja laplast Maupertuis'd! Mulle, kes olin nii häis suhteis Prantsuse kuningaga, oma isandaga; mulle, kes nii lollisti eelistasin talle seda vandaalide kuningat, kes teid saadab!...“, Abbé kirjeldas mulle seda ilusat stseeni. Naersin kogu hingest...“

Mõni päev pärast raamatupõletust Voltaire saatis kuningale tagasi oma aumärgid ja kammerhärä võtme koos nelikreaga, mis tunnistab veel kord, kui palju lapselikku naiivsust peitus Voltaire'i suhteis teiste inimestega selsamal ajal, kui

ta oli nii läbinägelik üldisi olukordi hindama ja ideid analüüsima:

Je les reçus avec tendresse;

Je vous les rends avec douleur.

C'est ainsi qu'un amant dans son extrême ardeur

Rend le portrait de sa maîtresse ¹⁾).

Kuningas saatis need esemed talle tagasi, paludes nad alles jätta. Kuid nelikrea heldinud värssidest hoolimata mõtles Voltaire veel ainult põgenemisele. Ta haigestus ega saanud enam osa võtta kuninglikest õhtusöökidest. Et oma äraminekule mitte ärasaatmise ilmet anda, peatus ta veel lühemat aega Potsdamis, kus kuningas hoolitses ta eest sellesama meelitava tähelepanuga, millega ta teda hellitas ligi kolme aasta eest — nende kooselu filosoofiliste mesinädalate aegu. 26. märtsil 1753 ilmus ta Friedrichi juurde, kui see parajasti võttis vastu oma kaardiväe paraadi. Kuningas pöördus ta poole küsimusega: „Härra Voltaire, te tahate siis tingimata ära sõita?“ — „Kõrgus,“ vastas Voltaire, „vältimatud asjaõien-dused ja ennekõike mu tervis sunnivad mind selleks.“ — „Härra, soovin teile head reisi.“ Need olid Friedrichi viimsed sõnad Voltaire'ile, kellega ta enam ei pidanud kohtuma.

Voltaire sõitis Leipzigi ja sealt Gothasse, kus Saksi-Meiningeni printsess Louise-Dorothea korraldas talle vürstliku vastuvõtu. Teel Strasbourg'i, kus elas ta õetütar madame Denis, peatus ta Frankfurtis. Seal laskis Friedrich tagantjärele talle osaks saada alanduse, mis paljastas kogu brutaalsuse ja väiklase kättemaksukihu, mis elas Preisi Pritsu filosoofiliste allüüride taga.

1) Võtsin nad heldimusega vastu; annan nad valuga tagasi. Nii annab armunu äärmises erutuses tagasi oma kallima pildi.

Ta saatis Freytag'i-nimelise jōhkra sandarmi Voltaire'ile järele, et nõuda sellelt tagasi oma väikest luuletustekogu, mille ta oli kinkinud, kuid mis sisaldas liiga häbematuid värsse paljude Euroopa suuruste kohta, et ta oleks julgenud seda usaldada avalikkusele. See raamatukene oli jäänud Voltaire'i kasti, mis pidi talle Leipzigist järele saadetama. Ootamata kasti saabumist otsis Freytag vägivaldselt läbi kogu Voltaire'i pagasi ja sulges Voltaire'i viletsasse võõrastemajja, kust teda ei vabastatud isegi pärast kuninga värsipõimiku saabumist. Ka Voltaire'i õetütart madame Denis'd, kes oli rutanud oma onule appi, ei koheldud vähem tooresti. Teda peeti kinni samas võõrastemajas. Kui ta protestis, sai ta vastuseks sõdurite jōhkraid nalju.

Voltaire'i seisukorra muutis eriti rõhuvaks see, et tal polnud kusagilt loota kaitset. Ta oli küll Prantsuse kuninga alam ja õukonna-aadlik, kuid lahkumine oli lõhkunud senise sõpruse endiste kaitsjatega. Ta oli vahepeal pealegi andnud lugeda oma „Pucelle'i“, mille ära kirju ringles nüüd õige laialdaselt. Kahtlemata ei äratanud see liiga ülemeelik poem Prantsuse valitsusringides kuigi soodsaid tundeid ta autori vastu. Ta oli 1751. a. avaldanud küll oma suure ajaloolise uurimuse „Louis XIV sajand“, kuid seegi sisaldas suure Louis ja Prantsusmaa olude kohta kriitilisi hinnanguid, mis ei õhutanud kaugeltki sümpaatiad kuuleka aukartusega harjunud kuninga ümber. Oma kitsikuses läks Voltaire lõpuks nii kaugemale, et kirjutas Saksa keisrile ja keisrinnale, lubades asuda Viini. Ta oli täiesti kaotanud pea, kui viimaks saabus Berliinist käsk vangide vabastamiseks. See oli 7. juulil 1753. Veel selsamal õhtul jõudis ta Mainz'i, kus ta võeti vastu juubeldusega, mis pühkis kiiresti Frank-

furti mälestuse. Sealt läks sõit edasi Mannheimi, kus pfaltskrahv Karl-Theodor teda ootas. Schwetzingeni lossis korraldati talle toredaim vastuvõtt, mis talle kunagi on osaks saanud.

16. augustil jõudis ta Strasbourgi, et pärast nii vahelduvaid ja vapustavaid elamusi korraldada mõistlikumalt oma elujärge. Friedrichi juures omandatud kogemused olid tunduvalt kaines-tanud ta pilku selle maailma suurustele. Siit peale oli talle selge, kui muutlikud olid kõik soosingud ja et ainsa tõelise toena võis ta arvestada ainult iseennast ja paari-kolme tõelist sõpra. Siitpeale on ta peamiseks sihiks kindlustada oma iseseisvust.

Friedrichi suhtes ei jäänud ta ometi lõpuni vaenuliseks. Kõigist kokkupõrkeist hoolimata püsis mõlemates huvi teineteise vastu ja pika-peale sõlmisid nad uuesti kirjavahetuse, unustamata küll täiesti oma vanu arveid. Algatuse selleks tegi Friedrich. Võitnud enda poole Voltaire'i, oli Friedrich võitnud endale mõjuvate vabameelsete ringkondade sümpaatiad Prantsusmaal. Viimaste mõju laienes iga aastaga ja Friedrich pidas juba poliitiliselt vajalikuks Voltaire'i meelepaha pehmenada, et vältida ta avalikku kättemaksu. See võis hõlpsasti rikkuda ta kuulust, mis oli nii hea, et samal ajal, kui Prantsusmaa oli Preisiga sõjajalal, rõõmustusid paljud prantslased Friedrichi võitude üle, nähes neis valgustatud filosoofia võite vana hierarhia üle. Lisaks kiirgas Voltaire'i isikust seda elektriseerivat vaimset energiat, mis avaldas Friedrichile endiselt külgetõmbavat mõju. Nii laskis ta varsti oma õel Wilhelminel Voltaire'i juures lepituseks pinda sondeerida. Algul vahetati raamatuid, siis laskis Friedrich Voltaire'i tragöödia „Mérope'i“ järgi komponeerida ooperi. Ja kui pärast Kollin'i

lahingut (1757), kus Friedrich sai austerlastelt lüüa, Bayreuthi markkrahvitar Wilhelmine kirjutas Voltaire'ile Friedrichi masendusest ja enesetapumõtteist, saatis Voltaire kuningale lohutava kirja, milles õhutas teda elama. Voltaire ei suutnud keelata oma poolehoidu sellele sõdurist filosoofile. Samal ajal oli see talle aga rafineeritud kättemaksuks: seda, kes oli teda alandanud, võis ta nüüd üleolevalt troostida.

Kuni Voltaire'i surmani vahetasid nad värse ja ajuti teravamate märkustega vahelduvaid meelitusi. 1759. a. kirjutab näit. Voltaire: „Olin väga haige ja olen väga vana. Tunnistan, et olen väga rikas, väga iseseisev, väga õnnelik; kuid teie puudute mu õnnel ja ma suren varsti, ilma et oleksin näinud teid uuesti. Teie ei muretse selle üle sugugi ja ma püüan selle üle samuti mitte muretseda. Armastan teie värse, teie proosat, teie vaimukust, teie julget ja kindlat filosoofiat. Ma ei saanud elada ilma teieta ega ühes teiega. Ma ei kõnele kuningale ega sangarile, see on valitsejate asi. Kõnelen sellele, kes mind kütkestas, keda ma armastasin ja kelle peale olen kuri.“ Ja Friedrich kirjutab talle a. 1773: „Ühendused ja kirjad ei asenda Voltaire'i, kui ta on kuulunud teile isiklikult. Austan teis kauneimat suurvaimu, keda sajandid on kandnud. Imetelen teie värse, armastan teie proosat... Olete veetlev vestluses, oskate õpetada ja lõbus-tada samal ajal. Olete kõige hurmavam olend, keda tunnen... Lõpuks, oleksite täiuslik, kui te poleks inimene.“

Ferney' patriarh.

Voltaire ei saanud Pariisi tagasi pöörduda. Friedrich oli liiga hästi hoolitsenud selle eest, et rikkuda lõplikult ta suhted Prantsuse kuninga ja õukonnaga. Kuningameelsed Voltaire'i eluloolased on nimetanud Louis XV-nda pisut põlglikku ükskõiksust Voltaire'i suhtes suureks eksituseks, sest sealtpeale tekkis kirjanikkude ja õukonna vahel lõhe, mille eest viimane pidi lõpuks tasuma kogu oma autoriteedi kaotamisega. Louis XIV oli ettenägelikult hoolitsenud oma aja loovate vaimude eest, nimetades neid oma krooni ehteks ja sidudes nende kaudu avaliku arvamise omade huvidega. Louis XV arvas oma päritud autoriteedist jätkuvat kuningliku võimu kindlustamiseks ja jättis tähele panemata selle värske energia, mida sisaldas uuendusmeelsete vaimude aktiivsus. Ja nii aitas viimaste järjest vaenulisem hoiak valitsusvõimu vastu kiirendada Prantsuse suure revolutsiooni puhkemist. Voltaire'ile isiklikult tagas aga Versailles' jahe suhtumine iseseisvuse, mida senisest tõsisemalt hindama olid teda õpetanud Preisimaal omandatud kibedad kogemused.

Otsides oma julgeolekuks ja mõnuks sobivat elupaika, peatus Voltaire esialgu Elsassis ja Lotringis. Ta viibis mõne aja Kolmaris ja töötas mõned nädalad Senoni kloostri rikkalikus raamatukogus, nautides benedikti munkade tarka seltskonda ja tundes kavalat rõõmu võimaluse üle oma vastase enda leerist hankida relvi ta vastu. Materjalid, mida ta seal kogus, olid nimelt määratud ta uueks ajalooliseks uurimuseks „Essee inimkonna kommete üle“, mille

üheks juhtmõtteks oli näidata ristiusu hukatuslikku mõju inimkonna senises arengus.

Viimaks otsustas ta otsida endale püsivama eluaseme Šveitsis, kus lootis protestantidelt leida suuremat sallivust, kui oli leidnud oma katoliiklikul kodumaal. Ta jõudis Genfi 11. detsembril 1754. Voltaire oli seal oodatud, sest linna väravad jäid ta vastuvõtuks üle tavalise aja avatuks. Seda võlgnes ta Genfi mõjukale riiginõunikule Tronchin'ile, kelle lellepögarst Théodore Tronchin sai varsti Voltaire'i parimaks sõbraks. Peatudes algul Tronchinide juures otsis ta endale ostuks sobivat lossi. Kuid Genfi seaduste järgi oli katoliiklastel keelatud omandada kinnisvarasid Genfi kantoni piirkonnas. Ka sellest takistusest saadi nii üle, et ostu teostas riiginõunik Tronchin Voltaire'ilt laenatud rahaga, rentides omandi edasi ta tõelisele omanikule Voltaire'ile. Nii omandas V. 1755. a. algul Genfi külje all asetseva kauni lossi, millele andis nimeks „Délices“ (Hõrkused; Sulnite röömude varjupaik). Järgmisel aastal ostis ta Lausanne'i lähedale järve kaldale teise maja („Monrepos“), kus kirjutas oma epistli Genfi järvele, mis on neid väheseid, kus ta luule tõuseb tõeliselt-lüürilise hingestuseni.

Ta tunneb end selle uue ümbruse keskel häirimatult õnnelikuna, nagu ikka võõrsiloleku algusaegadel. „See maa on täis tõelisi filosoofe,“ kirjutab ta ühele sõbrale. Kuid peagi tekkis siingi konflikte. Voltaire elas oma lossis selle mondäänse suurejoonelisuse ja lõbususega, mis varsti pani Genfi protestantlikke moraliste päid vangutama. Ta korraldas „Délices'is“ teatrietendusi, mis valjult-kombelises Genfis olid keelatud, ja Genfi parimate perekondade noorus tungles neile liiga suure õhinaga. 1757. a. ilmus

pealegi Diderot' ja d'Alembert'i Suures Entsüklopeedias artikkel Genfi üle, mis oli d'Alembert'i sulest, kuid Voltaire'i inspireeritud. Selles ülistati Genfi pastoreid vabameelsuse eest, mis öeldi ulatuvat nii kaugele, et nad ei uskunud enam piiblit, põrgut ega Kristust, kummardades Voltaire'i kombel ainult Jumalat kui kõige loojat. Need kiitused tundusid auväärseile hingekarjastele ilmsesti liiga ninakatena. Lisaks õhutati ses artiklis Genfi linnaisasid oma linna elu teatriloomisega kaunimaks ja röömsamaks muutma. See oli surmtõsistele kalvinistidele liig. Voltaire'ile anti mõista, et ta on Genfi maa-alal ainult sallitud külaline ja teeks paremini, kui otsiks rakendusvõimalusi oma reformiplaanidele teisal.

Tundmata end šveitsiski päris iseseisvana, hakkas ta uuesti otsima turvalisemat elupaika. „Armastan väga vabu maid,“ ütelnud ta sel puhul Tronchin'ile, „kuid armastan veel enam olla peremees omas majas.“ Et seda peremeheõigust ei pakkunud ta mässulisele vaimule ükski maa, siis lahendas ta probleemi ehtvoltaire'liku kavallusega. Ta ostis Genfi kantoni piiril asetseva Prantsusmaale kuuluva väikese Tournay krahvkonna ja selle otseses naabruses oleva F e r n e y' lossi ühes külaga. 1758. a. novembris võis ta Gotha hertsoginnale kirjutada: „Toetun vasaku küljega Jura mägedele, paremaga Alpidele ja mu leeri ees asetseb Genfi järv; Prantsusmaa piiril on mul kaunis loss, Genfi territooriumil Délices'i varjend, Lausanne'is mõnus maja: roomates niiviisi ühest peiduurkast teise päästan end kuningate ja sõjavägede käest.“ Vähimagi virkesignaali peale võis ta ses asendis lipsata üle piiri, ja sest teadmisesest jätkus julgeolekutundeks, mida ta oma elu viimases perioodis vajas kuulmatult

julgeks rünnakuks kõigi nende vastu, keda ta pidas inimkonna hüvangu vaenlasteks.

Ta valis endale alatiseks elukohaks Ferney' lossi, mille laskis oma plaanide järgi rokokoomaitses ümber ehitada. Lossi ette planeeriti aed muruplatside, lillepeenarde ja alleedega. Lossi terrassidelt avanes vaade mägedele kuni kolmekümne penikoorma kaugusele. Siin veetis Voltaire oma elu viimased kakskümmend aastat, sidades selle koha nii jäädavalt oma nimega, et ta järelpõlvedele on jäänud ennekõike Ferney' isandaks, Ferney' patriarhiks ja kuningaks.

Ta elab seal tõelise kuningana, kelle mõju kiirgab üle Euroopa. Välismaalased, kes külastavad Prantsusmaad ja Šveitsi, peavad enesestmõistetavaks ülesandeks külastada Ferney'd, et esitada selle isandale oma imetluse- ja austuseavaldusi. Kõikjal kõneldakse, et Prantsusmaal on kaks kuningat: üks ajaline ning maine, teine vaimne ning igavene. Ja neist kahest on Ferney' kuningas kahtlemata iseseisvam ja õnnelikum. Versailles'l pole enam mingit võimu tema üle. Šveitslased võisid ta veel ära saata. Prantsuse valitsus ei saa seda enam. Ta kuulsus ja iga tõstatavad teda üle seaduste. Pealegi seisavad ta selja taga reaalsed jõud: ta on entsüklopedistide eliitmaleva üldiselt tunnustatud juht. Tal on Pariisis d'Alembert'i näol oma suursaadik, kellega ta seisab alatises ühenduses; provintsis ja välismail on tal oma asjadeajajaid, konsuleid, korrespondente. Ferney'st läkitatud käsud ja sõjakutused kajavad niiviisi kogu Euroopas vastu, kujundades avalikku arvamist, mille vastas valitsusvõimud oma armeede ja politseiaparaadiga on jõuetud. Ainsaks mõjuvaks vastuabinõuks oli kindlustada endale selle Ferney' patriarhi poolehoid. Ja mitmed Euroopa vürstid, kel jätkus

pilgu avarust, ei pidanud seda endale alandavaks. Nägime juba Friedrichi sõpruseavaldusi; Vene keisrinna Katariina II hoolitses selsamal ajal mitte nõrgema huviga Voltaire'i sümpaatiate eest. Rida väiksemaid vürste ja aadlikke külastas isiklikult Ferney' lossi. Ka Prantsuse valitsus püüdis lõpuks Voltaire'ile uuesti läheneda. Hertzog Choiseul'is, kes 1761. a. peale etendas valitsuses juhtivat osa, leidis ta endale uue hooldaja, kelle mõjul määrati talle tagasi iga-aastane pension.

Ta ise ei pea end enam maapagulaseks. Ühele inglise lordile, kes oli kõnelnud temast kui paos elutsevast filosoofist, vastab ta: „Elan omaenda maa peal Prantsusmaal. Kõrvaletõmbumine maaellu on kohane vanadusele. Kuna mul on Genfi lähedal väike maamaja, on mu aadlimaad ja lossid Burgundis; ja kui mu kuningas suvatses kinnitada mu maadega seotud eesõigused, mis vabastavad need kõigist maksudest, siis olen seda enam kiindunud oma kuningasse.“ Pariisi ei taha ta aga mingil tingimusel enam tagasi minna. „Elu, mida veedan Ferney's, on sulnis,“ kirjutab ta vastuseks ühele sellekohasele soovitusele. „Võlgnen oma hapra kehamehhanismi püsimit täielikult sellele õnnele, mida naudin.“ Ta tunneb end põlise maa-aadlikuna ja kirjutab pidulikemaile kirjadele alla Tournay' krahvina, mis annab Friedrichile võimaluse narrivaks vastuseks.

Ta elab oma lossis õige mitmekesise seltskonna keskel, kus ta kaks õetütart etendavad peaosa. Madame Denis on äge, tormakas ja auahne nagu ta onugi, kuid neid omadusi ei täienda tema juures seesama terav mõistus. Ta tekitab majas aina segadusi, pöörab vahel kogu Ferney' pahupidi, pahandab oma onu rumalate kulutuste, valede ja armukadedusdraamadega, mis tekivad

ta liiga suurest huvist kenade noormeeste vastu. Voltaire saadab ta lõpuks Pariisi, kuid kutsub varsti tagasi, sest hoolimata oma õetütre räpakast iseloomust, armastas ta teda otse isaliku õrnusega. Teine õetütar madame de Fontaine rõõmustab oma onu rõvedavõitu juttudega, mida Voltaire ei suuda keelduda nautimast. Nende lähedaste kõrval on ta võtnud oma majja kuulsa tragöödiakirjaniku Corneille' vaesusse sattunud nõotütre preili Chiffon'i. Ta hoolitseb selle noore tütarlapse eest, harib teda, muretseb talle kaasavara ja mehe. Pärast teda leiab ta endale uue hoolealuse, preili de Varicourt'i, kelle ta päästab kloostrist, kuhu vanemad tütarlast sundisid astuma. Nende naiste kõrval kuulus perekonda alatise liikmena tasase loomuga jesuiit isa Adam, kes mängis hästi malet, oskas pidada jumalateenistusi, kui tarvis, ega kõnelnud palju vastu oma isandale. Nad mängisid koos malet, ja kui partii ähvardas võtta filosoofile ebasoodsa pöörde, lõppes see mõnigi kord enne-aegu — malendite sajuga isa Adami parukasse. „Ma vajan vihastumist,“ ütles Voltaire korra sel puhul, „ja see nägu võimaldab mulle seda, kui vajan.“ Diskreetsus polnud ka raugaeas Voltaire'i voorusi.

Seda alatist seltskonda mitmekesisistas iga päev hulk külalisi, sest Voltaire'i loss oli kõigile avatud ja muidu nii kokkuhoidlik majahärra polnud ihne oma laudkonna suhtes. Ta lauas võis näha aadlikke, raehärrasid, poeete, teadlasi, näitlejaid, ohvitsere, diplomaate ja seltskonnadaame Venemaalt, Rootsist ja Itaaliast. Kõik ründasid teda kiituse ja austuseavaldustega. „Kuningaid pole kunagi ümbritsetud nii äärmusliku libitsusega; vähemalt keelab etikett puistata neile kõiki neid meelitusi.“ Noortel naistel oli kombeks

heldida pisarateni ja kaotada meelemärkus teda nähes. „Langetakse ta käte vahele, kogeldakse, nutetakse, ollakse hämmelduses, mis sarnaneb kõige tulisema armukirega,“ kirjutab selle kohta üks kriitilisema pilguga külaline. Et hinnata õigesti neid erutusi, peame meelde tuletama, et viibime juba tundelises ajajärgus, kus südamele kuulus aukoht kirjanduses, vestlustes ja püha-päevases käitumises. Selle uue hoiaku silmapaistvaimaks esindajaks kirjanduses sai Jean Jacques Rousseau, keele vastas Voltaire'i looming esindas eelmise generatsiooni intellektuaalsemat ellusuhtumist, ilma et see oleks takistanud impulsiivsel Voltaire'il tõeluses heldimast austuseavaldustest, mille vastu ta eluaeg oli olnud eriliselt tundlik. Ta võis nende tunde puhanguite ees tunda end seda vabamana, et ta kõrge iga asetaski ta ülapoole vääriskoodeksi reegleist.

Seda üleolekut ajast rõhutas filosoof oma välisegei kujuga. Teda nähti peagu alati ainult pikas hallis kudes, mis ulatus põlvini, halles sukis ja kingades, vanamoelises pikas parukas, mida kattis väike hõbedaga ja kullaga tikitud mütsike. Ta peente kortsudega uuristatud näost ulatusid esile suur nina ja lohkuvajunud suu. Sellele kuivanud näole andsid aga noorusliku elu teravad silmad, mis võisid helkida sametise mahedusega, kui ta külalistele vastu astus. Ta armastas sageli öelda, et on juba ühe jalaga hauas, kuid ei unustanud galantselt lisamast, olenevat ainult kirja saatjast või külastajast, et talle elu tagasi anda.

Meeldivas seltskonnas või mõnest ideest haaratult unustas ta tõepoolest oma ea ja tõendas siis, et ta polnud veel midagi kaotanud oma noorustulest. Siis ta keha sirgus ning ta astus kõige kindlamal ja reipamal sammul. Ja sellesama lah-

kuse, aristokraatliku kommetepeenuse ja loomuliku meeldimisuskuse, millega ta võlus Cirey's, säilitas ta elu lõpuni. Sõrmeotsteni peen ja haritud prints de Ligne, kes nägi Voltaire'i raugaeas, iseloomustab teda lühidalt ning tabavalt selle lausega: „Kord literaat, siis Louis XIV-nda õukonna suurisand, kuid ikka mees parimast seltskonnast.“

Kuid seltskondlikele mõnudele ei lubanud Voltaire Ferney's enam nii palju aega kui Berliinis või Cirey's. „Kui ollakse noor,“ öelnud ta kellelegi daamile, „siis tuleb armastada nagu pöörane; vanana tuleb aga töötada nagu kurat.“ Ta töötab kogu hommikupoole, enamasti voodis istudes ja malelual kirjutades. Pärastlõunal kaob ta uuesti oma tuppa ja sageli jätkub töötamine hilisööni. Mõnikord jääb ta mitmeks päevaks oma ruumidesse, ja mõnigi külaline on pidanud seepärast teda nägemata edasi sõitma. Isegi haiguse korral ei lakka ta mõte töötamast: siis dikteerib ta teistele. Majas valitsev suur liikumine ei häiri teda töö juures vähimatki. Külaliste tulemine ja minemine, õetütarde kärarikas askeldamine ja asjaõienduste pärast tulevate ametmeeste, käskjalgade ja tema enese alamate visiidid ainult ergutavad ta harukordset tööindu.

Ta aktiivsus on nüüd mitmekülsem kui kunagi. See ulatub kõige praktilisemaist hoolitsusist kõige abstraktsemate arutlusteni. Ferney' küla oli vilets ja mahajäänud kolk, kui Voltaire sai sinna peremeheks. Riigi maksunõudjate ahnus ja politseivõimu vägivald olid järele jätnud ainult „õnnetuid, kel oli vaevalt millega süüa suutäit musta leiba“. Nii iseloomustab ta ise ühes kirjas seal valitsevat olukorda. „Iga päev vangistatakse ja röövitakse neid paljaks

selle eest, et nad on riputanud oma vähesele leivale pisut soola, mille nad on ostnud oma hertsiku lähedalt ¹⁾. Pool elanikest hukkub vaesusest ja teine pool kõduneb vangikongides. Süda lõhestub nii suurt viletsust nähes.“ Voltaire püüab olukorda parandada kõigepealt põlluharimise edendamisega. Ta propageerib põllumajanduslikke uuendusi oma kirjutistes, ülistab seda tööharu värssides ega kahetse kulutusi oma teooriate rakendamiseks. Ta laseb oma kogukonnal kuivatada soid, juurida kanarbikke ja väetada põlde; ta istutab viinamägesid ja äärestab oma krahvkonna peatee pähkli- ja kastanipuudega.

Kui need pingutused liiga savise maapinna ja talupoegade loiduse tõttu lõpuks ei anna tulemusi, mida nende algataja oli lootnud, siis ei heida ta tüdinult käega, vaid suunab oma huvi tööstusele ja käsitööle. Ta seab sisse telliskivivabriku, parkimistöokoja, siidsukavabriku ja lõpuks kuulsa „Kuningliku Ferney' Kellatööstuse“. Et juurde meelitada käsitöölisi ja kaupmehi, laseb ta ehitada maju ja kasustab Genfis puhkenud rahutusi, et võita sealseid tööjõude Ferney'le.

Ta reformid ei taotle aga kunagi väga kaugemale ulatuvaid sihte. Ta positiivne programm on õige praktiline. Kui selle lähtekohaks ongi inimväärtuse hindamine kõigis inimestes, siis ei eita see veel ühiskondliku hierarhia tunnet tema juures. Ta seisab mõlema jalaga oma aja ühiskondliku süsteemi alusel ja nõuab ainult, et selle piirides võimaldaks kõigile inimväärist elu. Mõistagi erinevad inimeste konkreetset elunõu-

¹⁾ Voltaire'i ajal valitses Prantsusmaal soolamonopol, mis tõstis selle aine hinna vaesemaile kihtidele koormavalt kõrgeks. Seetõttu lokkas soolaga salakaubitsemine, mille pärast väga paljud sattusid vanglasse.

ded ühiskondlikust astmest olenevalt. Mõisa-härra vajab ja on õigustatud rohkem saama kui talumees jne. See seisukoht avaldub eriti kujukalt Voltaire'i suhtumises koolidesse. Ta ei pea kooliharidust alamale rahvale sugugi tingimata vajalikuks. „Pean kohaseks,“ ütleb ta, „et mõned lapsed õpiksid lugema, kirjutama ja arvutama, kuid et suur hulk, eriti tööliste lapsed, oskaks ainult põldu harida, sest kahe- või kolmesaja käsivarre jaoks on tarvis ainult ühte sulge.“ Ta üldine võitlus eelarvamuste vastu, mis oli enne-kõike määratud juhtivate kihtide silmapiiri selgitamiseks, ei valmistanud seepärast ometi mitte vähem ette tulevasi sotsiaalseid reforme ja rahvaharidusegi võidukäiku.

Praktiline arvestus iseloomustab kõiki ta ot-seseid suhteid oma kogukonnaga. Ta inimese-armastus pole sihitu ega paljas tundeline hoiak. Sotsiaalne kaastunne sentimentaalse heldimuse-na on talle võõras. Ta ei abista näiteks vae-seid abistamise enda pärast. Ta annab armuleiba ainult haigeile ja toetab vaeseid sellega, et kat-sub igati leida neile tööd. Ta laenab raha lastega koormatud leskedele. Energiliselt kaitseb ta oma alamaid riigi maksuametnikkude vägivalla vastu, kuid samal ajal jälitab halastamatult sala-kütte ja puukorjajaid omades metsades. Ta on suhtumises oma alamaisse käskiv ja autoritaarne, kuid rõõmustub lapselikult igal pühapäeval, kui ta küla noorus tuleb teda tervitama ja tantsib ta aias. Võiks öelda, et ta suhet ühiskonda ise-loomustab ennekõike tugev õiglusetunne ühes niisama tugeva reaalsete tingimuste tunnetusega. Ta ei rutta ette omast ajast, kuid samal ajal ta ei talu, et see aeg peatuks. Ta nõutab ka väljas-pool oma kogukonna piire asuvaile talupoega-dele vabadusi, mis on ta enda talumeestel. Nii

pääseb tema algatusel kaks tuhat Jura mägedes elutsevat talupoega Saint-Claude'i kapiitli päris-orjusest.

„Olen teinud pisut head: see on mu parim teos,“ ütles ta oma elu lõpul. Ta mõtles sellega konkreetseid saavutusi, mis mõnevõrra parandasid ta kaasinimeste elujärge ja suurendasid õiguse prestiiži maailmas. Seegi looming elab ka pärast teda, nagu elab ta puhtvaimne toodang. Ferney' alevik, mis enne teda oli vilets kolk, öeldakse tänaseni olevat ümbruskonna tähtsaim keskus, kus jõukus ja hüvang on suuremad kui naabruses.

Mõisahärrakohused sidusid aga ainult osa selle tugeva rauga energiast. Voltaire jäi endiselt oma aja vaimseks juhiks, kelles leidis vastukaja kõik, mis ta kodumaal ja Euroopas sündis olulist ideede ja tunnete kultiveerimise alal. Ta oli vahepeal avaldanud rea uusi teoseid, mille ideedelooline tähtsus nõuab peatumist nende juures. 1752. a. ilmus Berliinis ta „Louis XIV-nda sajan d“, mille kallal ta oli töötanud pidevalt ligi kakskümmend aastat. 1756. a. avaldas ta Genfis teose „Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations...“ (Essee üldise ajaloo ja rahvaste kommete ja vaimu üle...), mille ta oli alustanud juba Cirey's, et selgitada madame du Châtelet' pilku maailma ajaloo kohta ja mille ta veel kord täiendatult avaldas 1769 lühema pealkirja all „Essai sur les mœurs et l'esprit des nations“ (Essee rahvaste kommete ja vaimu üle). 1764 ilmus ta „Philosophie de l'histoire“ (Ajaloofilosoofia), mis oli pühendatud Katariina II-le ja pidi saama sissejuhatuseks kahele eelnenud uurimusele. Need kolm teost moodustasid oma illumisele

vastupidises järjekorras terviku, kus Voltaire esitas oma vaated inimkonna senise arengu kohta. Neljanda osana liitus selle tsükliga „Précis du Siècle Louis XV“ (Lühiülevaade Louis XV-nda sajandist), mis arendas seda edasi kuni kaasajani. Ajalugu köitis ta huvi veel edaspidigi: ta kirjutatas Katariina palvel uurimuse „Venemaa ajalugu Peeter Suure all“, Gotha printsessile „Keiserriigi aastaraamatud“ ja lõpuks „Pariisi parlamendi ajaloo“, kuid need ei küüni enam nimetatud tsükli suure metoodilise ja ideelise tähenduseni.

„Karl XII-nda ajaloo“ puhul nägime juba üldjoontes, missugused olid Voltaire'i metoodilised uuendused ajaloo uurimise alal. „Essees kommete üle“ rakendas ta neid esmakordselt kogu maailma ajalugu haaravas ulatuses. Niisiis on ka see teos ennekõike hinnatav selle revolutsioonilise julguse poolest, millega ta murrab ajalookirjutamises seni valitsenud traditsioonid. Üldise ajaloo alal oli seni parimaks teoseks olnud piiskop Bossuet' „Discours sur l'histoire universelle“ (Kõne maailma ajaloo üle, 1681), kus maailma senist arengut näidati ainuüksi kui ristiusu võidukäiku, mida oli juhtimas jumalik ettenägelikkus: enne Kristuse sündi valmistab kõik ette Jeesuse saabumist, pärast seda on kogu ajalugu ainult evangeeliumi leviku ja katoliikliku mõtte kujunemisprotsess. Voltaire tahtis seevastu, nagu ta oma ajaloovisandi eessõnas ütleb, „kaitsta õigesti arenenud vaimusid nende absurdsete valmidetrobikonna eest, millega endiselt nakatatakse noorust“. Ta keeldus alistamast ajaloo arengut jõududele, mille olemasolu võidi ainult uskuda, kuid mitte tõestada. Ta tunnistab tõeks ainult seda, mida olemasolevad andmed lubavad mõistusele selgi-

tada, ja nimetab pettuseks ja müstifikatsiooniks kõiki oletusi, mida ei toeta tõenäosus. Ta esitab ennekõike fakte ja sündmusi ja näeb neis mingi üldise arenguprintsiibi asemel väga mitmekesiste ja aina vahelduvate mõjude tulemusi. Ja et vabastada teed oma kriitilisele ja realistlikule ajaloo vaatlusele, pöördub ta algusest peale usu ja usklikkuse, selle tõsisema vastase vastu. Nii on ta ajalugu selsamal ajal, kui see püüab rekonstrueerida inimkonna faktilist arengukäiku, veel kord poleemika ta maailmavaatelite vastastega.

Ta püüab kõigepealt selgitada usundite päritolu. Ta näeb seal ainult abitut kobamist pimeduses, millest lõikavad kasu preestrid ja võimukandjad. Ta on õige vali juutide suhtes, keda ta näitab verehimulise, igavesti ebauskliku, sallimatu ja ahne rahvusena. Ta nägi neis ennekõike ristiusu põhjendajaid, kes pärandasid oma vaimsele lapsele kõik oma rassi inimvaenulised omadused. Rünnates juute, ründas ta niiviisi ka ristiusu aluseid. Vastukaaluks ristiusule imetleb ta Hiinat ja sealset usupõhjendajat Konfutset, kelles ta hindab fanaatilise prohveti vastandit — inimlikult mõtlevat filosoofi. Ta ei heldi isegi varakristlikkude märtrite ees. Ta näitab, et nende martüürium on liialdatud, ja lisab, et nende kannatused ei tõesta millegagi, et asi, mille eest nad kannatasid, oli õige, sest kas pole küllalt palju inimesi kannatanud apokrüüfiliste evangeeliumide pärast. Ja niipea kui kristlased saavutasid võimu, olid nad teisitimõtlejate vastu verejanusemad, kui olid kunagi olnud nende taga-kiusajad. Ta kõrvutab kristlikku kuningat Karl Suurt, kes oli oma sajandi suurim verevalaja, ta kaasaegse kaliifi Harun-al-Rašid'iga ja näitab õigluse, tarkuse ja inimlikkuse seisvat igasuguse kahtluseta viimase poolel. Ristisõjad uputasid

usu nimel Vahemere idaranniku uuesti verre, ja kui palju inimesi on pidanud kuni Voltaire'i enda päevini lunastama oma eluga ristiusulise kiriku fanatismi. Alles XVI-ndal sajandil hakkab antiikfilosoofia, kunsti ja teaduste uuestisünniga paistma tõelist vaimuvalgust inimkonnale. Kuid ka seda tumestab uuesti reformatsoonid ja vastureformatsiooni pime hullustus.

See poleemiline lähtekoht kitsendas teadagi Voltaire'i arusaamist eriti neist ajajärkudest, kus usundid etendasid juhtivat osa. Ta ei saanud seepärast õigesti hinnata näit. keskaegsete sündmuste sisemisi tõukejõude, kuigi ta oskab hinnata keskaegsete kloostrite uurimisharrastusi. Ent Bossuet' ajaloo filosoofiale vastupidisesse äärmusse minnes näitab ta suuri ajaloolisi sündmusi sugenevat õige juhuslikest ja väikesest asjaoludest. Nii näeb ta ristisõdu tekkivat ainult ühe rändava munga Pierre Lhermitte'i fanaatilisest kujutlusest. Reformatsiooni põhjusena on esitatud Saksa augustiinlaste ja domnikaanlaste vastastikune kadetus. Voltaire ei mõista ka veel arvestada majanduslikkude tõukejõudude osa ajaloo arengus. Nii on ta ajalooliselt õige kaootiline. See pakub ennekõike inimliku rumaluse ja jõhkruse vaatamängu.

Kuid Voltaire usub sellegipärast edusse. Ta näitab üldise hüvangu kasvu ja kommete inimlikumaks muutumist peamiselt tänu tõeliselt suurtele valitsejatele, kes oskasid hinnata loovaid geeniusi ja õhutasid neid töötama omaenda ja inimkonna elu ehtimiseks. Niisugused valitsejad olid Aleksander Suur, Augustus, Medici'd ja viimaks Louis XIV, kellele on pühendatud ta suure ajaloolise panoraami lõpposa.

„Louis XIV-nda sajand“ liitub niiviisi inimühiskonna positiivsete saavutuste ülevaatenäitena eel-

nenud kaootilise ajaloopildiga. Voltaire vaatleb selles järk-järgult poliitilisi ja sõjalisi sündmusi, kuninga ja õukonna eluviise; riigi sisemist korraldust, kohtu, kaubanduse ja rahanduse mehhanismi; teaduste, kirjanduse ja kunstide saavutusi, ja lõpuks usulist elu. Juba oma üldises ajaloos püüdis ta arvestada mitte ainult suuri väliseid sündmusi, vaid rekonstrueerida ajajärgude kogu sisemist korraldust, jälgides eriti nende kultuurilist aktiivsust. Nii andis ta oma ajalooa ühtlasi esimese suuremõotelise kultuurajaloo.

Kultuurilooline lähtekoht on eriti iseloomulik „Louis XIV-nda sajandile“. Voltaire on tahtnud selles elustada kogu vaadeldava ajajärgu elukorraldust. Louis XIV pole talle mitte suur sõjasangar, kellena teda ta kaasaegsed ülistasid, vaid esmajoones kasulikkude ja inimelu ülendavate väärtuste eest hoolitsev riigimees. Oma seisukoha ses küsimuses on Voltaire selgesti sõnastanud ühes kirjas: „Te teate, et minu juures on suurmehed esimesed ja sõjasangarid viimased. Suurmeesteks nimetan ma neid, kel on silmapaistvaid teeneid neil aladel, mis teenivad kas kasulikku või meelepärast. Need, kes röövivad ja laastavad provintse, on ainult sangarid.“ Louis XIV on talle ennekõike suurejooneline organisaator, avarapilguline riigimees, kes oma töökuse ja ettenägelikkusega annab esimesena oma ministreile eeskuju. Ja oma loomupärase ülikusega ning huviga kunstide ja kaunite vormide vastu kujundab ta niisama hüveliselt oma aja seltskonda ja selle eluviise. Tema mõju ulatub nii kaugele, et „kuni kõige väiksemate poeputkadeni on viisakus võitnud kõik ühiskonna kihid.“ Kogu seda suurejoonelist ehitust kroonivad aga ennenägematud saavutused vaimseil aladel. Prantsuse teadus ja kunstid kiirgavad

oma sära üle kogu maailma. See on Racine'i, Molière'i, La Fontaine'i, La Bruyère'i ja Pascal'i sajang. Voltaire nimetab ja iseloomustab kõiki loovaid vaime, kelle looming saavutab sel aja-järgul väljenduspuhtuse, mõtteselguse ja nõtkuse, mis on ületamatu ja jääb kõigile hilisemaile põlvedele maitse ja mõttedistsipliini eeskujuks.

Kuid sellesse suurepärasesse ehitusse on jäänud kardetav lõhe ebausuj ja sallimatuse näol, mis katoliku kiriku mõjul endiselt püsib, tumestades seda ajajärku tagakiusamiste ja viljatute tülidega paljaste sõnade pärast. Nelja viimast peatükki, kus ta käsitleb selle aja usulisi tülisid jesuiitide, kalvinistide, jansenistide ja kvietistide vahel, nimetab ta ise ühes kirjas „hullude ajalooks“. Ta ülevaade lõpeb jesuiitidel Hiinas äpardunud kolonisatsioonikatse iroonilise kirjeldusega. „Naa arvasid oma misjonitöö Euroopas auväärsemaks muutvat, oletades, et Jumal astus nende poole ja et ta laskis neljal ristil ilmuda Hiina silmapiiri kohale pilvisse. Ent kui Jumal oleks tahtnud, et Hiina saaks ristiusuliseks, kas ta oleks siis piirdunud ristide asetamisega õhku? Kas ta poleks asetanud neid hiinlaste südamesse?“ Voltaire lõpetab oma suure ülevaate selle kavala küsimusega.

Kui Voltaire'i poleemiline lähtekoht kitsendaski mõnevõrra ta käsitust, siis oli see ta oma aja tingimustes vajalikuks vabastusaktiks, mille dikteerisid mitte ainult ta kriitiline aru, vaid ka inimlikkusetunne, mis seda filosoofi ja teadlast hingestas. Inimelu on talle puutumatuks väärtuseks, mille hoolimatut ohverdamist ei saa õigustada miski. On nenditud, et seesama avar inimlikkus iseloomustab ka ta huvi kõige kaugemate rahvaste vastu. Ta ei otsi nende juures

mitte iseäralikku ja kummalist, mis neid eemaldaks eurooplasest, vaid hingelisi ja sotsiaalseid omadusi, mis mõlemaid lähendaksid ja mis võiksid isegi eeskujuks olla iseteadlikule eurooplasel. „On aeg,“ tähendab ta, „hüljata vääritud komme needa kõiki sekte ja teotada kõiki rahvusi. Tseremooniad on kõikjal erinevad; voo- rus on aga kõikjal seesama...“ Ta inimlikkus tõuseb niiviisi julgesti üle rahvuslike ja mõis- tagi üle usuliste eelarvamuste tõeliselt üldinim-liku tunnetamiseni. See tunnetus juhtis teda ka ajalugu nägema üldiselt palju avaramais mõõt- meis ja ennekõike kultuuriloonas.

Nende ideoloogiliste uuendustega liitusid ses teoses ta erakordsed uurija- ja sõnakunstniku- võimed. Ta teadmiste avarus on hämmastav selle aja kohta. Ja ta võime kõige keerulisemaist olu- kordadest lühidalt ja selgesti kõige olulisemat esile tõsta, äratav tänaseni imetlust. Ta kujutu- ses pole aga seepärast midagi paberlikult abs- traktset. Ideed ja üldised järeldused on alati an- tud elavate näidete ja kirjelduste najal, mis ei koorma lauseid liiga raske piltlikkusega. Ta stiil on reibas, täppis, selge ja sujuvalt harmooniline. On öeldud, et kogu ta teos jätab mulje, nagu oleks see kirjutatud kõige kirkamail hommiku- tundidel.

Sama sujuv kärmus, sama sädelev kujutlus- lend ja kristallselge mõtteelevus kajastuvad aga veelgi puhtamal kujul ühel teisel elukujutamise alal, mida Voltaire haris oma hilisemas elueas. See oli filosoofiline jutustus, mille ületamatuks meistriks Voltaire on jäänud tänini. Siin polnud ta oma ideid illustreerides enam seotud ajaloolise tõepärasuse arvestamisega. See- tõttu võis ta mänglev mõte seda rõõmsamalt tõ-

tata läbi kõige vahelduvamate sündmuste, kõige mitmekesisemate maade ja fantastilisimate olukordade, et maise tõeluse vaatamängu veel kord näidata filosoofilise vaatluse kõrguselt. Ükski teine kirjanduslik ei vastanud nii hästi ta vaimulaadile, kus selged juhtideed ja kõige mitmetahulisemalt veiklev mõttemänglus ja kujutlemiselevus olid liitunud omapäraseks organismiks.

Ta ei anna oma jutustustes suuri maalinguid. Suured pinnad ja lopsakad värvid olid ta loomule võõrad. Ta töötab laia pintsli asemel peene sullega, märkides paari-kolme kerge tõmbega kujude äärjooned, kuid alati nii nõtkelt ja tabavalt, et need esindavad kõige olulisemat isikus, sündmuses või nähtuses. See on krokiitehnika, peene karikatuuri ja mängleva šarži kunst. Ta arendab seda kõigis võimalikes variantides: humoristliku muinasjutuna „Tuhat üks öö“-stiilis, puhta allegooriana keskaegsete jutustajate maneeris, skeptilise novellina à la Boccaccio, õpetliku loonana, nagu neid armastasid inglise perekonnaajakirjad, fantastilise reisikirjeldusena „Gulliveri reise“ eeskujul või rüütli- ja lamburromaanidest inspireeritud imeliste seiklus- ja armulugudena. Need ei piirdu aga kunagi ainult meelelahutuseks mõeldud fantaasialennuga. Igale ta jutustusele annavad nõtke, kuid tugeva selguroo avaraid probleemiringe ja mõnigi kord kogu elukõiksust haaravad ideed. Nii avab ta oma peenes visanditehnikas kaugeid, kuid alati selgejoonelisi perspektiive, mis ei kaota kunagi ühendust konkreetse tõelusega. Sagedased viited oma aja kõige aktuaalsemaile seikadele peavad lugejale meenutama, et see fantastiline lend sünnib kõige tõelisema maastiku kohal, mille jooned on ainult selleks nii muinasjutuliseks stilisee-

ritud, et ta õpiks maailma paremini analüüsima ega kaotaks puude pärast metsa silmist.

Nimetasime juba Voltaire'i jutustusi „Babouc“, „Cosi Sancta“ ja „Zadig“ (1747). Viimane neist on ta filosoofilise jutustuskunsti hinnalisemaid pärleid¹⁾. Ta kujutab selles noormeest, kelle kaunist loomust on tugevdanud haridus ja valgustatud filosoofia. Ta läseb saatusel pillutada Zadigi läbi kõige pöörasemate seikluste, mis heidavad ta Babüloonia esimese ministri kohalt orjusesse ja viivad peagu tuleriidale, et tõsta teda lõpuks kõigis vintsutusis kirkastunult Babüloonia kuningaks maailma kauneima kuningatari kõrval. Kogu see kirev seiklusterida on aga kirjanikule ainult abinõuks anda oma hinnanguid meeste ja naiste, maailma väikeste ja suurte, riigitarkuse ja inimlike kirgede, pimedate usufanatismi ja valgustatud humaansuse ja lõpuks inimelu mõtte üle üldse. Eriline päikesepaisteline optimism, mida kerge resignatsiooni vari ainult elustab, valitseb selle jutustuse toonis. Peatükis „Erak“, mis on tähendusrikkaim ses lühiromaanis, läseb ta taeva saadikul, kelle käes on saatusteraamat, ilmutada Zadigile kurjuse ja hüve mõtte maa peal: „Kurjad on alati õnnetud: nad on selleks, et proovida väheseid õigeid, kes on laiali maailmas, ja pole pahet, millest ei sünniks hüvet.“ — „Aga,“ ütles Zadig, „kui oleks ainult hüve ja mitte sugugi pahet?“ — „Siis,“ lausus Jesrad, „oleks maailm teine, sündmuste lülitus annaks teissuguse tarkuskorra; ent see kord, mis oleks täiuslik, saaks valitseda üksnes Kõrgeima Olu igaveses asupaigas, kuhu pahe ei

¹⁾ „Zadig'i“ eestik. tõlge ühes „Micromégas'e“ ja „L'Ingénu'“ tõlkega on ilmunud Eesti Kirj. Seltsi „Maailmakirjanduse“ sarjas 1936.

saa ligineda.“ Sellele tagasihoidlikule filosoofiale oleks raske ette heita sarkasmi, mida üldiselt peetakse Voltaire'i elutunde põhiomaduseks. Kuid peame ühtlasi meenutama, et Voltaire kirjutas „Zadigi“ oma seltskondliku menu kõrgperioodis. Ta hilisemad jutustused näitavad selgesti, missuguses suunas ta eluvaade arenes edaspidi.

Berliinis kirjutatud „Micromégas“ lähtub juba mõnevõrra teissuguseist dispositsioonidest. Usume, et tüli Maupertuis'ga ja Preisi Pritsu juures omandatud kogemused aitasid selleks muutuseks oluliselt kaasa. Zadig leppis selgeltnägeva filosoofina maise elu korraga, mis polnud küll kaugeltki täiuslik, kuid jättis lootuse paremusele. „Micromégas'e“ iroonilise mängluse taga võime aga juba aimata ärritusevärinaid. See on algusest lõpuni kainestav dušš inimlikule iseteadvusele, kõigile paisutatud ideoloogiaile ja kitsarinnalisele upsakusele, mida kirjanik laseb sadada planeet Siiriuselt maakerale saabunud kaheksa penikoorma pikkuse filosoofi tähelepanekute näol. Vaevalt võiks meie väiksuse tunda andmiseks kujutella leidlikumat võrdlust ja filosoofilise üleoleku jaoks kujukamat sümbolit.

Kuid „Micromégas“ narris ainult me suurelisust, mida ta me rumalusega kõrvutades laskis paista kogu selle naeruväärsuses. Voltaire polnud sellega öelnud veel oma viimast sõna inimolundi kohta. 1759 kirjutas Voltaire oma surematu „Candide'i“¹⁾, mis inimkonda laseb paista hoopis tumedamas valguses. Maailmas ei valitse mitte ainult rumalus, vaid ka toorus. See oli vastuseks Leibniz'i optimistlikule filosoof

1) Eestik. tõlge A. Saareste'lt, Eesti Kirj. Seltsi kirjastusel 1928. a.

fiale, mis saksa ratsionalisti Christian Wolff'i populariseerituna oli saanud moevooluks. Leibniz ja Wolff kõnelesid maailma ettemääratud harmooniast ja nägid teostatud olevat suurima määra võimalikke hüvesid. Meie maailm olevat võimalikest maailmadest kõige parem. Sellele vastuseks talutas Voltaire oma „Candide'i“ läbi kogu maailma ja kõigi võimalike olukordade, et näidata, kui vastupidiselt oli see maailm korraldatud. Ainus maanurk, kus ta kohtas inimeste õnnelikku kooselu, oli muinasjutuline Eldorado (mida polnud olemas). Kuid isegi nii karmi vaatemängu ees ei saanud Voltaire süngistuda. Ta lõppmoraal „peame harima oma aeda“ on kui mitte lootusrikas, siis vähemalt julgustav. Ja ülejäänud suhtes julgustab meid ta jutustuse reibas ja muretult sädelev stiil. Võiksimine imestuda, et Voltaire just õnneliku elu keskel Ferney's ründas seda filosoofilist optimismi, millest ta Zadig ei jäänud lõpuks väga kaugele maha. Kuid just see iseloomustab Voltaire'i ta parimast küljest. Omaenda õnn kindlustatud, ei tõmbunud ta sellesse mugavalt kerra, vaid pöördus seda elavama huviga teiste inimeste ja ümbritseva maailma poole.

„Candide'iga“ oli Voltaire'i filosoofiline jutamiskunst saavutanud haripunkti, mida ületada oli võimatu tal endalgi. Valitsedes jutustamistehnikat täiuseni puistas ta aastast-aastasse proosas ja värsis aina uusi jutukehi, mis aitasid tal oma ideid levitada sama tõhusalt kui ta suured teaduslikud teosed või väikesed, kuid seda teravamad rünnakbrošüürid ja lendlehed. Ta hilisemaist jutustustest väärib siiski eraldi mainimist lühiromaan „L'Ingénu“, 1764 (lihtsameelne looduselaps, kes eestikeelses tõlkes sobivama vastu puudumisel on nimetatud Kohtlaseks). See

teema — ühe looduselapse kohanemine kultuurilise eluga — väärib eriti tähelepanu Voltaire'i vastusena tol ajal nii levinud aksioomile tsivilisatsiooni hukutavast mõjust, mida J. J. Rousseau ei lakanud rõhutamast kõigis oma teostes. Voltaire kasustab oma kangelase — looduselapse — asendit kaheteralise poleemikarelvana: ta laseb tema eelarvustevaba mõistuse kaudu paljastuda kaasaegse tsivilisatsiooni vastuoksustel ja paheidel, kuid selsamal ajal näitab ta selle tsivilisatsiooni ülendavat mõju noorele metslasele, kelle teevad täiuslikuks inimeseks alles kultuuriline ümbrus ja haridus. See oli Voltaire'i vastus Rousseau' kutsele loodusse. Vastupidiselt viimasele kordas ta Candide'i üleskutset harida oma aeda. See oli mõõdukas ja kogemuspärane moraal: kui maailmas valitseski jõhkru, siis oli ses suurel määral süüdi inimese vaimupimedus. Selle eest ei tohtinud põgeneda metsadesse või oma tunnetekaevu, nagu võis järeldada Rousseau' filosoofiast. Elu hävitavaile jõududele tuli vastu astuda selge aru ja tegurõõmsa tahtega. Lootmata liiga palju tuli parandada seda, mis parandada andis. Ja parandada võis maailma ainult selgitamise kaudu.

See jäi Voltaire'i enda elujuhiseks kuni ta pika elu lõpuni. Ta võitlus usuise fanatismiga ja ühiskonna tagurlike jõududega ei peatunud päevagi. Ta kimbutas oma naabruse preestreid, narris otse poisikeslikult oma piiskoppi ega jätanud rahule ka protestantlikku Genfi, kelle linnaisad olid lasknud põletada „Pucelle'i“ ja „Candide'i“ ning keeldusid põikpäiselt oma linna piirides lubamast elurõõmsamaid kombeid ja tundeid ning vaimu harivaid meelelahutusi. J. J. Rousseau ja Voltaire pörkasid sel tandril veel kord kokku. Rousseau oli vastanud d'Alembert'i

artiklile Entsüklopeedias ägeda kallaletungiga, kus kaitses Genfi patriarhaalseid voorusi tsivilisatsiooni hukutuste vastu, mida tema silmis esindas d'Alembert'i poolt soovitatud teater. Voltaire ei loobunud aga Ferney'ski oma kavatsusest. Ta alustas sõna täies tähenduses Genfi piiiramist kõigi sõjakunsti reeglite järgi. Ta külvas linna üle oma lossis korraldatud teatrietendustega, ehtas teise teatri Genfi lähedale Châtelaine'i lossi ja värbis endale näitlejaid Genfi noorpõlvest. „Hukutan Genfi, pedantse linna kogu nooruse“, hüüab ta. „Loon lõbustusi; jutlustajad aga raevutsevad. Ma lõmastan nad. Nii sündigu kõigi sallimatute preestrite ja kõigi silmipöörivate vagatsejatega!“ Ta ujutab Genfi üle väikeste lendlehtedega, oma keelatud suuremate teostega ja lõpuks Genfile pühendatud sarkastilise poemiga „Kodusõda Genfis“. Linnaisadel oli põhjust raevutsemiseks, sest oma võimust hoolimata olid nad selle osava vastase ees jõuetud. Voltaire võitis endale aja jooksul nii palju poolehoidjaid, et Genfi kommetetribunaal pidi viimaks soostuma teatriasutamisega Calvini linna. Fanaatikud küll põletasid selle, kuid jää oli sellegipärast murtud.

1751. a. peale andsid Diderot ja D'Alembert välja „Suurt Entsüklopeediat“, mille ümber nad koondasid kõik prantsuse valgustatud pead, s. t. kõik need, kes olid vabanenud kirikudogmadest ja tahtsid maailma seletada kogemuste ja otsevaatluse najal koolitatud kriitilise meetodi abil. Uskumuste asemel tahtis see entsüklopeedia anda positiivseid teadmusi, a priori väidete asemel näidata maailma liikuvat mitmekesisust, piibli käskudest tuletatud eluprintsiipide asemel, mis alistasid inimese temast väljaspool asetsevaile jõududele, leida uusi elu-

Filosoofide õhtusöök. (Huber'i ofort)

Voltaire'i ümber d' Alembert, Marmontel, Diderot, La Harpe, Condorcet, abbé Maury
ja isa Adam.

printsiipe, mille lähtekohaks oli inimene ise, ta õigus elule ja õnnele antud konkreetseis tingimustes. See oli ennekõike võitlusteos inimese vabastamiseks, ja selleks tahtis ta anda ülevaate kõigist seni maailma ja inimese üle omandatud teadmistest.

Arusaadavalt liitus Voltaire, kelle elutöö oli seisnud sellesama sihi teenistuses, entsüklopedistide ringiga. Ta ei armastanud just väga liiga tõsist ja pisut pedantset Diderot'd, kuid seda rohkem terava sule ja pureva vaimuga d'Alembert'i. Ta enda otsene kaastöö Entsüklopeediale piirdus väheste artiklitega ja üksikasjus ei jaganud ta kaugeltki kõigi autorite seisukohti, arvestades neid õige teravalt oma kirjades. Ent kui oli küsimuses üldkasulik ettevõtte, suutis Voltaire keda mõnigi kord on süüdistatud väiklases norimises, üle olla kõigist kõrvalistest seikadest, et kogu oma veendumuse tulega kaasa lüüa. Seda said oma nahal eriti valusasti tunda need, kes julgesid entsüklopedistide leerile — nagu neid nimetati — kallale tungida. 1760. a. oli markii Le Franc de Pompignan julgenud seda oma sisseastukõnes Akadeemiasse. Kui ta järgmisel päeval uhkustas vastuvõtuga, mida kuningas oli osutanud ta kõnele, otsustas Voltaire talle õpetada, mis tähendas puudutada filosoofide püha kogudust. Ta avaldas brošüüri pealkirjaga „Les Quand“ (Kuid), kus ,kui'-ga algavais lauseis, mis parodeerisid Pompignani stiili, värske akadeemik tehti naeruväärseimaks kehkenpüksiks, keda maakera kandnud. Varsti järgnesid Voltaire'i eeskujule ka teised filosoofid, kes ,aga'-de, ,miks'-ide ja ,kui'-dega piitsutasid oimetuks vaese markii, nii oimetuks, et see ei osanud enam midagi vastata ja põgenes Pariisist maale. Voltaire liitis temaga ka Puy' piiskopi, ta venna,

ja aastate kaupa jälitas ta neid niiviisi oma satii-
rilistes brošüürides ühes muude uute vastastega.
Viimastest kohtles ta kõige kibedamalt kirja-
mees Fréron'i, keda naeruvääristas koguni laval
oma komöödias „Ecoissaise“. Tüki esietendus
3. septembril 1760 kujunes Pariisis filosoofide ja
usklikkude leeri vaheliseks avalikuks lahinguks,
kus filosoofid oma parema organisatsiooni, tera-
vama vaimukuse ja tugevamate kopsude tõttu
saavutasid võidu tervel rindel.

Diderot' liiga suur ja raskesti käsitledav
Entsüklopeedia ei rahuldanud Voltaire'i arvates
täielikult nõudeid positiivsete teadmiste ja val-
gustatud filosoofia ülevaate järele. Kohkumata
töökoorma ees, mida see talle asetaski, otsustas ta
ise redigeerida vähema ulatusega, kuid seda tera-
vamalt ja ühtlasemalt formuleeritud sõnastiku.
Nii ilmus a. 1764 ta „Dictionnaire philo-
sophique portatif“ (Filosoofiline käsi-
sõnastik). XVIII sajandi seitsmekümnendail
aastail leidis see juba kõigi haritud noormeeste
taskus ja Suure Revolutsiooni ajal asendas ta pal-
judele palveraamatut. Siin sõnastas Voltaire
kõige mitmekesisemais artiklis oma ideed Ju-
mala, maailma, inimese, ajaloo, loodusteaduste,
metafüüsika, matemaatika, psühholoogia, põllun-
duse, kaubanduse, kohtuasjanduse, arstiteaduse,
kirjanduse, maitse, kasvatuse jne., jne. kohta.
Siin oli kõike: õpetatud arutlusi, metafüüsilisi
vaidlusi, retoorikareegleid, ülevaateid ajaloost,
kirjandusekriitikat, dialooge elusate ja surnute
vahel, jutlusi, sõnadefinitsioone, luuletusi ja
iseegi nägemuste kirjeldusi. Seda on nimetatud
inimkonna teadmiste näituseks nukuteatris, sest
kõigis neis artiklis liikus Voltaire sama reipa
ja mängleva osavusega, millega ta võlub oma
jutustustes, pamflettides ja juhuluuletustes.

Keegi ei osanud paremini õpetada ja lõbustada samal ajal. Ent ta mänglev esitus, mis oskas parajal kohal olla lööv ja halastamatu, ei takistanud sel teosel etendamast ajaloos kaaluvamat osa, kui on etendanud palju tõsisemate preentsioonidega teosed. See oli kõigi ta seniseis üksikteoseis laialipillatud filosoofiliste rünnakute, teaduslike uurimuste, ühiskondlike ideede ja esteetiliste vaatluste summa, mis pidi selgitama, avardama ja tõepärasemaks muutma inimeste arusaamist maailmast. Selle patrooniks oli jumalatar Mõistus, kes tahtis elu muuta õiglasemaks, elamiskõlvulisemaks ja kaunimaks.

„Filosoofilisele käsisõnastikule“ järgnesid suuremate teostena 1766. a. „Le Philosophe ignorant“ (Teadmatu filosoof); 1769. a. „Dieu et les hommes, oeuvre théologique, mais raisonnable“ (Jumal ja inimesed, teoloogiline, kuid mõistlik teos); 1770—72 üheksaköiteline „Questions sur l'Encyclopédie“ (Küsimusi entsüklopeedia kohta) ja 1772 „Il faut prendre un parti ou le Principe d'action“ (Tuleb võtta seisukoht ehk tegevuse põhimõte). Juba pealkirjad osutavad, millele koondus Voltaire'i tähelepanu ta elu viimases perioodis: teoloogilised probleemid on endiselt esikohal, kuid neid täiendavad seisukohavõtt ühiskondlikes küsimustes ja praktiline võitlustendents.

Ta võitlus valgustatud ideede eest ei piirdunud ainult ideoloogiliste probleemide käsitlemisega. Näib tõepoolest, nagu oleksid ta energia-tagavarad vanadusega ainult kasvanud. Kui ta nooremana siin-seal mõne konkreetse asja või isiku eest tegevalt välja astus, siis kandis see enamasti juhuslikku ilmet. Nüüd teeb ta seda aga järjekindlusega, mis annab otsustava ilme ta elu lõpule. See kroonib ta elu eetilise kiirgu-

sega, mida ta põhimõtted üksi poleks suutnud luua.

13. oktoobril 1761 oli Toulouse'is leitud rikka riidekaupmehe Jean Calas' poeg poodult oma isa poeruumist. Jean Calas oli protestant ja ta teine poeg oli ta meelehärmiks astunud katoliku usku. Et poodu surma üksikasjad jäid selgumata, hakkas kiriklik kapiitel, kes seda asja uuris, kahtlustama protestandist isa ennast oma poja tapmises. Oletati, isal tekkinud kahtlus, et ka see poeg tahab lahkuda oma isa usust. Peale oletuste ei saadud küsimusse mingit selgust, kuid Toulouse'i kohtukoda mõistis Jean Calas' sellegipärast surma ratta peal. Surmapiinas vallandas vana Calas ainult oma süütust kinnitava karjatuse. Ta suri meelegendusega, mis pani veidi kahtlema isegi ta kohtunikke.

Voltaire sai selle protsessi üle varsti teateid, mis äratasid tas kahtlusi, ja kui Calas'de noorim poeg Donat, oma perekonna kurvast saatusest heitunud, põgenes Šveitsi, kutsus Voltaire ta enda juurde. Noormehe jutustused ja kirjad, mida ta saab selle emalt, veenavad teda Jean Calas' süütuses või vähemalt protsessi karjuvas ebaõigluses, sest asi oli esitatud kohtukojale nii pealiskaudse selgitusega, et isegi kindla süü puhul poleks sellest tõenduseks jätkunud. Voltaire pöördub kõigepealt kirjadega Toulouse'i enda ja naaberprovintside võimude poole. Ta kirjutab isegi ministreile, nõudes õigluse nimel asja uut läbiarutamist. Kõigis vastustes soovitatakse tal mitte segada end sellesse tumedasse loosse. Kuid see ainult ärritab Ferney' filosoofi õiglusetunnet ja võib-olla ka ta kangekaelsust. Kui ta lõpuks näeb, et vastavalt võimudelt pole loota rahuldust, asub ta ise asja etteotsa. Ta organiseerib tõelise sõjakäigu kõigi nende võimude

vastu, kelle ükskõiksus või pahatahtlus ähvardas röövida kodanikelt viimase õigusliku jalgealuse — nende õiguse elule.

Ferney'st lähetatakse kiri kirja peale üle Prantsusmaa ja varsti üle kogu Euroopa. Ja kõik valgustatud vaimud võtavad Ferney' patriarhi üleskutse vastu kui oma valitseja korralduse. „Karjuge,“ kirjutab neile Voltaire, „palun teid, ja laske karjuda... Mu ainus lootus on avalikus kisas... Suust suhu tuleb kohtukantsleri kõrvad kumisema panna, talle ei tohi anda puhkust ega rahu, talle tuleb karjuda kogu aeg Calas! Calas!“ Ja ta koostab ise üksikasjalikke analüüse sellest protsessist, saadab maailma lendlehti, avalikke kirju, arupärimisi ja asjaosaliste tunnistusi. Ta on küllalt ettevaatlik, et neis väljaandeis mitte nimetada süüdlasi. Ta süüdistab ainult fanatismi, seda inimkonna katku, ja lubab mõelda selle all kõiki inimliku õigluse, vabaduse ja arengu vaenlasi. *Écrasons l'Infâme!* (Lõmastagem Jõletis) kostab juhtmotiivina kõigi ta kirjade ja brošüüride lõpust. Nii omandab ta süüdistus kõige laiema tähenduse, millele konkreetne protsess on ainult ettekäändeks. Väärib ühtlasi tähelepanu, kui lihtne ja asjalik on Voltaire kõigis neis kaitsekirjades ja rünnakbrošüürides. Aine puhul, mis oleks andnud nii häid võimalusi retoorilisteks arendusteks, esitab ta ainult argumente, kõrvutab seiku, analüüsib ja teeb järeldusi kaine ja vääramatu loogikaga. Ja nii veenab ta järk-järgult ametikandjaid, kellest oleneb Calas' au jaluleseadmine. Ta pöördub Euroopa valitsejate poole toetuse saamiseks, et viia võitlust võiduka lõpuni. Katariina II Venemaalt, Preisi Friedrich ja paljud väiksemad vürstid vastavad ta palveile. Ühes moraalse toetusega voolab Ferney'sse ka raha, et moonduda seal

uuteks lendlehtedeks ja raamatukesteks, mis kujudavad ümber Euroopa avalikku arvamust.

Silmapaistvaim poleemiline teos, mille ta sel puhul kirjutas on 1763. a. avaldatud „Traité de la Tolérance“ (Traktaat sallivusest). Ta esitab selles kokkuvõtlikult Calas' protsessi käigu, et pöörduda siis tõelise süüdlase — ristiusu — vastu. Nii kujuneb sellest pikk süüdistuskiri kiriku vastu, kus mineviku ja oleviku andmed kõnelevad ainult sellest, kui palju süütuid ohvreid on nõudnud ristiusuliste fanatism. Ja kiri lõpeb ülla palvega kõigi inimeste Jumala poole, et ta laseks inimestel mäletada, et nad on vennad ega tarvitseks erinevate rõivamoodide pärast üksteist lõhki rebida.

Kolm aastat pärast hukkamist, 9. märtsil 1765, mõisteti Calas Pariisi Parlamendi poolt lõpuks õigeks. See otsus tõstis Voltaire'i kogu maailma ees inimkonna südametunnistuse eestkostjaks. Ta prestiiž polnud kunagi tõusnud nii vastuvaidlematule kõrgusele. Ja ta võis rõõmutsuda, et see sündis ta põliste vastaste kulul. Iga jalatäis poolehoidu, mis ta võitis, läks kaduma ta aja tagurlikele jõududele. Kuid Calas' afäär polnud veel lõpule viidud, kui ta vaheleastumist nõudis uus samasugune vägivalla-akt protestant Sirveni vastu. Viimast süüdistati selles, et ta olevat kaevu heitnud oma tütre, kes oli ilmselt hullumeelne. Sirven'il oli õnnestunud ühes oma perekonnaga põgeneda, kuid kohus mõistis ta tagaselja surma. Voltaire ootas kannatlikult, kuni Calas oli õigeks mõistetud, et võtta siis käsile Sirveni protsessi. Seekord ei läinud see enam nii kiiresti, sest kaasõhutajaks polnud enam asja uudsus, kuid Voltaire jätkas oma advokaaditööd imesteldava püsivusega ja saavutas üheksa aasta pärast õigeksmõistva otsuse

samalt Toulouse'i kohtukojalt, kes oli surma mõistnud Calas.

Sirvenile järgnesid Martin'i, Montbailli', Lally-Tollendal'i ja lõpuks chevalier de la Barre'i protsessid. Viimane köitis Voltaire'i ta elu viimased aastad ja oli ainus, mida ta ei suutnud viia võiduni. Ka siin oli tegemist juba teostatud kohtuotsusega. Abbeville'i usklikus linnakeses oli rühm noori tulipäid ühel ööl teotanud Kristuse kuju. Süüdlased jäid leidmata, kuid üks linnaisadest kasustas seda juhust, et veeretada vastutus teo eest noorele la Barre'ile, kes oli teda korra haavutanud oma ninaka käitumisega. La Barre'i vangistades leiti ta juurest Voltaire'i „Filosoofiline sõnastik“. Ta mõisteti surma pea maharaiumise läbi. Enne pidi suust lõigatama keel ja ta keha pidi heidetama tuleriidale, millel pidi põletatama ka tema juurest leitud raamat. Pariisi Parlament kinnitas selle otsuse ja kuningas jättis armuandmispalve tagajärjeta. 21-aastane la Barre talus otse sangarliku rahuga selle hirmsa karistuse, mille puhul isegi paavsti nuntsius tähendanud, et Roomas oleks Inkvisitsiooni kohus mõistnud selle tuulepea kõige enam aastaks vanglasse. Voltaire ei saanud otseselt selle asja eest välja astuda, sest ta oli oma teose kaudu seotud selle looga, kuid ta pani liikvele kogu filosoofide maleva ja võttis oma kaitse alla la Barre'i sõbra d'Etallonde'i, kel oli õnnestunud põgeneda. Kõigist ta õhutustest hoolimata keeldusid vastavad võimud „uuesti puudutamast seda mustusehunnikut“. Voltaire ei unustanud aga surmatunnini parlamendi „inimsööjaid“ ja „härgtiigreid, kes paneksid värisema purjus metslasi“.

IX.

Aupärg.

Voltaire'i surma kohta oli juba korduvalt liikunud enneaegseid kuuldusi. Ta ise ütles endal olevat niisama palju haigusi kui aastaid ja valitsus oli 1774. a. ettevaatuse pärast teinud Burgundi provintsi intendantile korralduse Voltaire'i surma puhul kinni pitseerida kõik ta paberid. Kuid Voltaire elas reipalt edasi. Ta töövõime oli endiselt vääramatu: uued brošüürid sõitsid üksteise järele Ferney'st maailma, Mõned naljahambad kaotasid üldse usu ta surma. „Tema-taoline luukere ei pruugi surma karta,“ tähendanud üks neist, „sest tal pole millest surra.“ Keegi teine arvanud, et Voltaire on unustanud end matta lasta. Ta ise mõtles aga järjest enam surmatunnile, valmistudes selle vastu filosoofi üleolekuga. Ta püüab veenda oma kirjades, et meid ei kohuta surma puhul mitte igavese une tulek, vaid kogu see sünge tseremoniaal, millega seda ümbritsetakse. Kuuldes d'Argenson'i surmast küsib ta, kas sõber suri filosoofina või märja kanana. Ta ei juurdle pikemalt hauataguse elu võimaluste kallal, vaid soovitab selle asemel kuni haua ääreni nalja teha ja surra naerdes. Ta intiimne sõber arst Tronchin arvab aga nende naljatuste taga peituvat tõsisemaid kahetsusi. Ta leiab, et Voltaire'i-taoline mees ei saa kahetsuseta vahetada neid maisi varasid, mida ta tunneb, teiste vastu, mis talle on tundmatud. Ja lisaks on ta igavese eluga pisut riidu läinud. „Arvan ta olevat õige rõhutanud oma peatselt lõpust: vean kihla, et ta ei naljata selle üle. Lõpp on Voltaire'ile näruseks hetkeks, kui ta oma pea lõpuni säilitab.“ Võime uskuda seda mehest,

kes oli seotud elu külge võrdlematult suurema huvi ja rohkemate sidemetega, kui on inimene tavaliselt, ja kellele iga lõpuleviidud asi tähendas ainult uue algatamist.

1777. a. algul tabas Voltaire'i tõsisem haigusehoog. Rida raskeid peapööritusi meenutas talle karmilt ta kõrget iga. Ja nagu ta parimas elueas kitsikused ainult ergutasid ta agarust, nii läitis see hoiatus veel kord ta tegevusinnu. Ta polnud kolmkümmend aastat näinud Pariisi, kuid ei tahtnud lahkuda, enne kui oli taas hinganud selle linna atmosfääri ja — ta ei unusta lisamast — külastanud selle teatrietendusi. Viimaste vastu oli tal seekord aga eriline huvi ta uue tragöödia „I r è n e“ tõttu, mis oli tulemas lavale Comédie Française'is. Kahtlused valitsusvõimu suhtumisse sundisid teda reisi esialgu edasi lükama, kuid 3. veebruaril 1778 asus ta teele koos madame Denis'ga. Ta kavatses sõita *incognito*, kuid teel tunti ta ära ja kõikjal, kuhu ta ilmus, tervitasid teda rahvahulgad vaimustatud hüüetega. 10-ndal veebruaril jõudis ta Pariisi valli ette. Valvurid küsisid, kas reisijail pole kaasas midagi keelatud. „Paraku, mu härrad,“ vastas neile Voltaire, „ma arvan, et ainsaks salakaubaks olen ma ise.“ Ja vaevalt olid linnavalvurid ära tundnud Voltaire'i, kui nad aupaklikult palusid sisse sõita.

Voltaire'i korterit täitis esimesest päevast alates külalistehulk, kelle seas ootasid kokkusaamist kuulsusega oma aja seltskonna silmapaistvaimad daamid ja härrad: madame Necker, Turgot, madame du Barry, Inglise saadik, Ameerika Vabariikide esindaja Franklin ja palju teisi. Franklin, kes oli sama kaval kui osav lavastama efektseid stseene, kaelustas nuttes Ferney' patriarhi ja palus teda õnnistada oma pojapoega.

Voltaire sirutas käe põlvitava poisi pea peale ja lausus: „Jumal ja Vabadus!“ „Niipea kui nad kuhugi ilmuvad,“ kirjutab kriitiline madame d'Épinay ... „ei täha plaksutamine lõppeda. Voltaire nuuskab; Franklin lausub: „Jumal õnnis-tagu teid!“ ja kiiduavaldused algavad uuesti.“ 12. veebruaril ilmub talle austust avaldama Akadeemia saatkond ja vähe hiljem Comédie Française terves koosseisus.

16. märtsil oli „Irène'i“ esietendus. See tragöödia käsitles nagu „Zaire“ armastuskurbmängu, kuid kaheksakümnekolme-aastaselt raugal ei jätkunud enam soojust, et seda teemat täita elusa hingeõhuga. Voltaire'i nimest jätkus aga publikule, et korvata teose puudusi. „Irène'i“ esietendus kujunes triumfiks, millest käskjalg käskjala järele tõi teateid Voltaire'ile, kelle halvenenud tervis ei lubanud tal endal etendusest osa võtta.

30. märts kujunes apoteosiks ses katkematust austusparaadis. Voltaire, kel vahepeal oli olnud verejookse ninast ja suust, oli paranenud ja ilmus sel päeval Akadeemia istungile. Pariisi rahvas, keda kuuldus Voltaire'i haigusest oli vahepeal ärevil hoidnud, täitis kõik tänavad, mis viisid Voltaire'i korterist Akadeemiasse. Tõusis määratu rõõmukisa, niipea kui silmati Voltaire'i taevassinist tõlda, mida ehtisid kuldähed. Ja Akadeemia oli ilmunud terves koosseisus, välja arvatud piiskopid, talle eeskotta vastu. Ta nimetati üldiste kiiduavalduste saatel esimeheks ja d'Alembert pidas sel pidulikul istungil kõne Boileau' auks, kuhu oli osavasti põimitud austuseavaldus Voltaire'ile.

Akadeemiast läks sõit läbi juubeldava rahvahulga Comédie Française'i „Irène'i“ kuuendale etendusele. Kui Voltaire ilmus kuninga kammer-

aadlike lüüsi, kus teda ootasid ta nõbu ja madame de Villette, astus viimane talle vastu ja kroonis ta pea tammelehtedest pärjaga. Kogu saal tõusis püsti ja tervitas teda hüüetega ja plaksutamisega, mis ei tahtnud vaikida. Kui eesriie avanes, nähti laval Voltaire'i rinnakuju loorberpärjaga ehitult. Üks näitlejataridest luges ette panegüürika, kus paluti teda vastu võtta aupärg, mida Prantsusmaa talle võlgnes. Ta looži ilmus prints d'Hénin, et tervitada teda kuningana noorema venna nimel. „Te tahate mind õnnega surmata!“ kogeles Voltaire teatrist lahkudes. Väljas aga ootas rahvahulk. Hüüded „Seal tuleb Calas' kaitsja!“, „Elagu Pucelle!“, „Tõrvikuid! Tõrvikuid!“ kostsid ta ümber. Roniti ta tõlla jalaastmeile ja suudeldi ta käsi.

Mõne nädala pärast halvenes Voltaire'i tervis uuesti. 25. mail ei andnud arstid talle enam lootusi. Ta kannatas kohutavaid valusid keha allosas, kus prostatumi vähk levis suure kiirusega. Suureks lohutuseks oli talle ta agoonias teade, et Lally-Tollendali protsess, mille eest ta oli välja astunud, oli revideeritud. Ta laskis kinnitada oma voodi kohal rippuvale vaibale sedeli pealkirjaga: „26. mail maksis kuninga nõukogu kätte Pasquier' poolt Lally' kallal kordasaadetud juriidilise mõrva eest.“ 30. mail 1778. a. kella 11 paiku õhtul surus ta oma teenri Morand'i kätt ja ütles: „Jumalaga, mu kallid Morand, ma suren.“ Nii tegi Voltaire oma viimse hingetõmbe.

Kirik keeldus teda matmast, sest ta oli surnud patukahetsuseta ja viimse sakramendita. Ta surivoodile kutsutud abbe oli leidnud ta sonivana ja saanud ainsaks vastuseks: „Laske mul surra rahu!“ Õnneks leidis ta lähemate sugulaste seas vaimulik — abbe Mignot —, kel oli oma

kogudus Scellières'is Champagne'i maakonnas. Ta õepojad otsustasid matta onu sinna. Ta keha balsameeriti kiires korras, rõivastati ja asetati istuma kuuehobuse-tõlda, et mitte äratada rahvahulkade tähelepanu. Toateener istus ta kõrval ja hoidis üleval seda luukeret, mis oli säärestest ja reitest seotud tõlla istme külge. Nii asus Voltaire 31. mai ööl oma viimsele teekonnale. Ja nagu palju kordi varem, nii lipsas ta nüüdki oma kimbutajate käest ja laskis enda ikkagi matta kombekohaselt. Ja see, mis ta matustel pidulikusest puudu jäi, tasuti talle mitmekordselt Suure Revolutsiooni päevil. Ta põrm toodi 1791. aastal suurte auavaldustega Pariisi ja sängitati Prantsusmaa suurmeeste autemplisse Pantheoni.

* * *

*

Suure Prantsuse revolutsiooni teostajail oli põhjust austada Voltaire'is oma eelkäijat ja teerajajat, kes ise tarvitas küll revolutsiooni nime-tust väga harva ja eelistas vägivaldseile meeto-ditele valitsuse poolt algatatud reforme ja samm-sammulist arengut ning meelegeitlikkudele te-gudele teadlikult astunud samme. Kuid oma elutööga oli ta valmistanud teed kõigele sellele, mis Suur Revolutsioon teostas positiivset. Ta lause „Pea meeles oma inimlikku väärtust“, mil-les peitub kogu ta programm, on „Inimõiguste deklaratsiooni“ eelkäija. Kogu ta võrratu aktiiv-sus Ferney' perioodis seisab selle veendumuse teenistuses. See tähendas õigusnormide puhas-tamist ja õiguse prestiiži jaluleseadmist, see tä-hendas ka igale üksikule vabaduse nõutamist ta võimete väljaarendamiseks ja võitlust igasuguse ebausku, kirikuhirmu ja fanatismi vastu inimlik-kuse ja inimkonna nimel, ja lõpuks tähendas see

puhtpraktilisi reforme, et tõsta töötodangut ja suurendada hüvangut. Teda on nimetatudki kõige maisemaks kõigist idealistidest, s. t. et ta pidas inimeste eluõnne võimalikuks juba olevate materiaalsete tingimuste ja kultuurivarade keskel ega otsinud selleks väljaspool konkreetset tõelust asetsevaid sihte. Teatud hüvangutusemest, mille ta ise oli saavutanud ja vahest ületanudki, jätkus selle eeldusteks.

Igasuguse edulise arengu eestvõitlejaks on jäänud aga Voltaire oma tõearmastusega. Voltaire kehastab seda tõeotsingukirge, mis ei lepi päritud vormelitega, vaid nõuab tõestatud väiteid ja selgitatud tõde, mis oleks arusaadav ja õige kõigile, kelle vaim on küllalt arenenud ja aus, et eraldada loogilist ebaarukast, objektiivselt õigeid järeldusi eelarvamustega segatustest. Ja siit ta ratsionalism, sest ainult loogiline aru võis anda üldmaksva aluse tõe selgitamiseks. Tõe sisu olenes aga teadagi antud hetkel teadaolevaist konkreetseist andmeist, millele üksi ta võis toetuda. Need andmed kasvasid aga ühes inimkonna juurdleva ja vaatleva tegevusega. Seepärast tuli tõde alati uuesti leida ja seepärast jäi ta otsing igavesti uuenduslikuks tegevuseks, inimkonna edasiarengu kõige olulisemaks tingimuseks. Oma teaduslike töödega andis Voltaire tänaseni maksva eeskujunäite selle meetodi rakendamiseks.

Kui suur osa ta teostest ongi sisuliselt mõnel määral vananenud, siis elavad nad edasi meetoodilise eeskuju tõttu. Kuid veelgi kestvama ja rikkama elu annab neile Voltaire'i võr-ratu sõnakunstnikuosavus, ta mõtte sädelev elavus ja kristalne selgus, mida pole samal määral saavutatud teiskordselt. Need omadused on tõstnud ta ajalookirjutajate esirinda, need on

tõstnud ta filosoofilise jutustuse ainuvalitsejaks, säravaimaks pamfletistiks, ületamatuks ajakirjanikuks ja üldiste asjade advokaadiks. Ja nii, nagu ta oma elus terava mõtleja, osava teoinimese ja tööka uurija kõrval oli veetlev seltskonnakaaslane ja spontaanselt-tundlik inimene, nii elab ta loendatud kuulsustiitlite kõrval oma loominguski edasi kui kõige hõrgemaid poeete kerges ja vaimukalt mänglevas luulelaadis. Igast üksikust neist teeneist oleks jätkunud ühe loova vaimu ajalukku viimiseks. Neid kõiki ühendades andis Voltaire mitme inimese loominguga ja elas mitme inimese elu. Niisugust vaimsustunud energia koondust ühes isikus nimetame geniuseks.

Nimede häälдамист.

Abbé — abe'	Cirey — sire'
Adrienne Lecouvreur — adrie'n lökuvröö'r	Claude — klod
Alain — alä(ng)	Collège — kolé'ž
Alzire — alzii'r	Comédie Française — komedii' franssää'z
Argenson — arža(ng)so'(ng)	Conduit — kondit
Argental — arža(ng)ta'l	Corneille — kornej'
Armand — arma(ng)	Clarke — klaak
Arouet — arue'	Claude du Châtelet — klod dü šatle'
Baptiste — bati'st	Délices — deli'ss
Baculard d'Arnaud — bakülaa'r darno'	Desfontaines — defonte'n
Bastille — bastij'	Donat — dona'
Bayle — bel	Drury Lane — druəri lein
Beauregard — borögaa'r	Duclos — düklo'
Bernières — berniää'r	Dunoyer — dünuaje'
Berri — beri'	Emilie — emili'
Blaise — blez	Eriphyle — erifi'l
Bolingbroke — bolingbruk	Etallonde — etalo(ng)'d
Bossuet — bosüe'	Falkener — fookənə
Boyer — buaje'	Ferney — ferne'
Butler — batle(r)	Fielding — fiildij
Caen — ka(ng)	Fontaine-Martel — fo(ng)te'n- marté'
Calais — kale'	Fontenoy — fo(ng)tönuä'
v Calas — kalaš'	François-Marie — fra(ng)sua'- marij'
Caumartin — komartä'(ng)	Fréron — frero'(ng)
Châteauneuf — šatonöf	Fronsac — fro(ng)sa'k
Châtelet — šatle'	Genonville — žöno(ng)vi'l
Chérubin — šerübä'(ng)	Gouvernet — guverne'
Chesterfield — tšestäfiild	
Chevalier — šövalje'	
Chiffon — šifo'(ng)	
Choiseul — šuazö'l	

Graffigny — grafinji'
Guyot de Merville — güijo' dö
mervi'l

Hénin — enä'(ng)
Henri — a(ng)ri'
Houdart — udaa'r

Irène — ire'n
Jacques — žak
Jarry — jari'
Jean — ža(ng)
Jore — žoor

La Fontaine — la fonte'n
Lally Tollendal — lali' tola(ng)-
da'l

La Manche — lama'(ng)š
La Motte — lamo't
La Rochefoucauld — larošfuko'
La Tour — latuu'r
Law — lo
Lenclos — la(ng)klo'
Ligne — linj

Livry — livri'
Louis le Grand — lui' lö gra(ng)
Louis Urbain — lui' ürbä'(ng)
Luxembourg — lüksa(ng)buu'r

madame — mada'm
mademoiselle — madmuase'l
Maine — men
Maisons — mezo'(ng)
Mariamne — maria'n
Marie Marguerite — mari'
margeri't
Martin — martä(ng)
Montbailli — mo(ng)baiji'
Maupertuis — mopertüi'
Maurice de Saxe — mori's dö
saks
Melcombe — melkam
Méropé — mero'p
Mignot — minio'
Molière — molje'r

Monrepos — mo(ng)röpo'
Montmorency — mo(ng)-
mora(ng)si'

Nantes — na(ng)t
Nicolas — nikola'
Ninon — nino'(ng)

Oedipe — ödi'p
Oldfield — ouldfiild
Olympe — olä'(ng)p

Paris — pari'
Pascal — paska'l
Pimpette — pä(ng)pe't
Piron — piro'(ng)
Peterborough — piitəbrə
Poisson — puaso'(ng)
Polignac — polinja'k
Porée — pore'
Prade — prad
Prie — pri'
prince — prä(ng)s
Pucelle — püsse'l

Rabelais — rable'
Racine — rassi'n
Richardson — ritšədsən
Richelieu — rišeljö'
Rohan — roa'(ng)
Rothelin — rotölä'(ng)
Rouen — rua'(ng)
Rousseau — russo'
Rupelmonde — rüpolmo'(ng)d

Sainte-Ange — sä(ng)t-a(ng)ž
Saint-Claude — sä(ng)-kłod
Saint-Lambert — sä(ng)-
la(ng)be'r
Sceaux — so
Scellières — seljäär
Seine — sen
Sémiramis — semiram'i's
Senon — söno'(ng)
Servien — serviä'(ng)
Source — surs

Sterne — stæ̃n
Sully — süli'
Suzanne — süza'n

Tancrède — ta(ng)kre'd
Temple — ta(ng)pl
Thiériot — tjerio'
Tournemine — turnömi'n
Tronchin — tro(ng)ša'(ng)

Uranie — ürani'

Varicourt — varikuu'r

Vauvenargue — vovöna'rg
Vendôme — va(ng)do'm
Versailles — versaij'
Villars — vilaa'r
Vilette — vile't
Voltaire — volte'r

Walpole — woolpoul
Westminster — westminstə(r)
Wycherley — witsəli

Zaire — zaii'r

Kirjandust.

- G. Desnoiresterres*, Voltaire et la société au XVIII-e siècle, Paris, 1867—1876. Sisaldab köited:
- La Jeunesse de Voltaire.
 - Voltaire à Cirey.
 - Voltaire à la Cour.
 - Voltaire et Frédéric.
 - Voltaire aux Délices.
 - Voltaire et J.-J. Rousseau.
 - Voltaire et Genève.
 - Voltaire, son Retour et sa Mort.
- Gustave Lanson*, Voltaire. Paris. (Käsitaleb eriti Voltaire'i ideestikku ja loomingut.)
- André Bellessort*, Essai sur Voltaire. Paris, 1926. (V. karakteri ja loomingu väga teravajooneline ja mitmekülgne analüüs.)
- André Maurois*, Voltaire. Paris. (Kokkusurutud üldpilt V. isikust ja loomingust.)
- Georges Pellissier*, Voltaire philosophe. Paris, 1908. (Objektiivne uurimus V. filosoofiliste ideede üle.)
- Georg Brandes*, Voltaire. (Saksakeelne tõlge, 2 köidet.) (Suure sümpaatiaga kirjutatud elulugu ja loomingu hinnang, arvestab eriti ajajärgu miljööd.)
- Daniel Mornet*, La Pensée française au XVIII-e siècle. Paris, 1929. (Valgustusajastu ideede ülevaade.)
- Will Durant*, Lood filosoofia ajaloost III. (Elav Teadus nr. 65.) Tartu, 1937. (Suure intuitsiooniga antud V. maailmavaate ja elutunde käsitus.)
- Voltaire*, Candide. Tõlkinud A. Saareste. Tartu, 1928.
- „Zadig“ ja teisi jutustusi. Tõlkinud A. Aspel. Tartu, 1936.
- Voltaire'i teoste täielikem väljaanne on 1877.—1885. a-st Garnières'i kirjastuse poolt Pariisis. Voltaire'i lähemaks tundmaõppimiseks, kuid ka meelepäraseks lektüürriks on esmajoones soovitatav pöörduda ta võrratu kirjavahetuse poole.

Sisukord.

	Lk.
I. Sissejuhatuseks	5
II. Imelaps	8
III. Tormakas noormees	18
IV. Maapagulane ning kriitiline filosoof . .	44
V. Menukas traagik ning Cirey' armunud filosoof	63
VI. Õukondlane	93
VII. Preisi kammerhärä	104
VIII. Ferney' patriarh	115
IX. Aupärg	147

1938. aastal tutvustab sari järgmisi suurmehi:

ALFRED NOBEL,

rootsi tööstur ja leiutaja, Nobeli auhindade asutaja.

HEINRICH HEINE,

luuletaja, kelle loomingut on teravasti ülistatud ja teravasti hukka mõistetud

või

ALEKSANDER PUŠKIN,

vene kirjanduse särav geenius.

ADAM SMITH,

pööret sünnitanud majandusteadlane, vabamajanduse esivõitleja.

ARISTOTELES,

Euroopa kultuuri tähtis nurgakivi; tema kaudu tutvutakse ka antiikmaailma suurusega.

PRESIDENT WILSON,

rahvaste rahu eest võitleja.

EDWARD GRIEG,

norra helilooja,

või

TŠAIKOVSKI või BACH.

Varuks veel: Aho, Goethe, Mirabeau, Prantsuse revolutsiooni peategelasi, Karl XII, Peeter Suur, Joseph II, valgustusajastu silmapaistvamaid kujusid, taani kirjanik ja filosoof Kierkegaard, võimaluse korral mõni eesti suurmees.

BIOGRAAFILINE SEERIA

S U U R M E E S T E E L U L O O D

Nr. 1. Roald Amundsen H. 1.50	Nr. 22. Caesar H. 1.50
" 2. Isaac Newton " 1.50	" 23. Faraday " 1.50
" 3. Muhamed " 1.50	" 24. Gladstone " 1.50
" 4. Abraham Lincoln " 1.50	" 25. James Cook " 1.50
" 5. Honoré de Balzac " 1.50	" 26. James Watt " 1.50
" 6. Ignatius Loyola " 1.50	" 27. Jeanne d'Arc " 1.50
" 7. Victor Hugo " 1.75	" 28. Augustinus " 1.50
" 8. Aleksander Suur " 1.75	" 29. Jaan Poska " 1.50
" 9. Thomas Alva Edison 1.50	" 30. Fr Nietzsche " 1.50
" 10. Vergilius H. 1.75	" 31. Richelieu " 1.50
" 11. Aleksis Kivi " 1.75	" 32. H M. Stanley " 1.50
" 12. Louis Pasteur " 1.75	" 33. F. Dostojevski " 1.50
" 13. Charles Darwin " 1.50	" 34. Gustav II Adolf " 1.50
" 14. Georg Washington " 1.75	" 35. Eugène Delacroix " 1.50
" 15. Michelangelo " 2.—	" 36. Francisc. Assisi'st " 1.50
" 16. L. Beethoven " 1.50	" 37. Kopernik " 1.50
" 17. Giuseppe Garibaldi 1.75	" 38. Elisabeth " 1.50
" 18. Elias Lönnrot " 1.50	" 39. Józef Pilsudski " 1.50
" 19. Richard Wagner " 1.50	" 40. Villem Reiman " 1.50
" 21. Jakob Hurt " 1.50	" 41. Voltaire " 1.50
" 20. Cervantes " 1.50	

Soodustatud tellimistingimused.

3 eri raamatut 4 krooni, 6 eri raamatut 7 kr. 50 s.
6 eri raamatu hinda Kr. 7.50 võib tasuda ka osakaupa:
Kr. 3.—, 2.50, 1.25 ja —.75. Kummagi esimese osamaksu
tasumise järel saadetakse välja 2 raamatut, kummagi viimase
osamaksu tasumise järel 1 raamat. K ö i d e: iluköide
50 senti eksemplarilt ja 2 kr. 50 s. 6 eksemplarilt. Rahva-
raamatukogu-köide 40 senti eksemplarilt.

Teised elulood (eelmistest erinevais kaustades)

A. Kallas: T ä h e l e n d (Koidula elulugu)	H. 3.50
A. Jürgenstein: C. R. Jakobsoni elu ja töö	" 1.30
A. Raag: Elisabet Aspe elu ja looming	" 1.—
R. Rolland: Tolstoi elu	" 2.—

Eelmised kalingurköites 1 kr. 50 s. kallimad.

A. Maurois: A r i e l ehk Shelley elulugu	" 2.—
Iluköites 50 s. kallim.	

T e l l i m i s h i n d 7 kr. 50 s., mida võib tasuda ka
osakaupa: 3 kr. tellimisel, 2 kr. 50 1. aprilliks, 1 kr. 25 s.
1. juuliks ja 75 s. 1. oktoobriks. Poolaastas (3 nr.) 4 kr.,
üksiknumber 1 kr. 50 s.

K ö i d e: iluköide 6 nr. 2 kr. 50 s., 1 nr. 50 s., rahva-
raamatukogu-köide iga number 40 s.

Tellides maksta raha Seltsi jooksvale postiarvele
nr. 20-36 või saata Seltsile kirjas markides. Tellimishinna
ettesaatmisel kannab saatekulud Selts. Jooksvat aastakäiku
saab tellida ajakirjana ka kõigist postiasutistest.